

SCHIPPEREN TUSSEN

BEHOUD

EN

VERANDERING

De tolerantie voor
verandering in
monumenten

T. P. Bennebroek

Pagina 22 - Shield door Francesco Terzini van The Noun Project
Pagina 43 - Islamic Symbol door Adame Dahmani van The Noun Project
- Dream balloon door Juan Pablo Bravo van The Noun Project
- Coin door Jean-Philippe Cabaroc from van Noun Project
- History door Eric Milet van The Noun Project
- Lego door Kailen Nordhausen van The Noun Project
- City door Thibault Geffroy van The Noun Project
Pagina 78 - Demolition door Luis Prado van The Noun Project
- Encyclopedia door Blake Thompson van The Noun Project
Pagina 97 - Rudy de Bouwinspecteur door Jeroom

Overige tekeningen en foto's gemaakt door de auteur, tenzij anders vermeld in bijschrift.

SCHIPPEREN TUSSEN BEHOUD EN VERANDERING

De tolerantie voor verandering in monumenten

Afstudeeronderzoek master Architecture, specialisatie Explore Lab

Versie 2

Juni 2015

Technische Universiteit Delft

Faculteit Bouwkunde

Thijs Pieter Bennebroek

thijsbennebroek@gmail.com

Hoofdmentor

Ir. Robert Nottrot

R.J.Nottrot@tudelft.nl

Bouwtechnologiementor

Ir. Jan van de Voort

J.A.vandeVoort@tudelft.nl

Onderzoeksmmentor

Dr. ir. Wido Quist

W.J.Quist@tudelft.nl

Externe adviseur

Dr. ir. Carlo Huijts

Directeur Vereniging Hendrick de Keyser

directie@hendrickdekeyser.nl

WOORD VOORAF

bij de tweede versie

Dit afstudeerproject is ontstaan vanuit twee drijfveren: de vraag naar de rol van (gebouwde) geschiedenis en monumenten in onze maatschappij en de wens om een nieuw ontwerp voor bestaand monument te maken. Vanuit verschillende (subjectieve) perspectieven worden beide thema's op diverse, verschillende wijzen bekeken. Daarom heb ik deze gedefinieerd als een tolerantievraagstuk.

Het onderzoek naar de tolerantie voor verandering in monumenten is vanuit de twee drijfveren ook in twee delen uitgevoerd: een theoretisch onderzoek, deze scriptie, en een architectonisch ontwerp voor een rijksmonumentaal pakhuis in Harlingen. De twee delen kunnen elk op zichzelf staan, maar zijn sterk aan elkaar verwant. Het onderzoek is vooraf gegaan door een grondig bouwhistorisch onderzoek naar het pakhuis en daardoor speelt dit pakhuis ook een centrale rol in dit onderzoek: daar waar voorbeelden nodig waren of theorieën getoetst moeten worden. Andersom heeft het onderzoek een grote rol gespeeld in het nieuwe ontwerp voor het pakhuis. Door de opgedane kennis bleek het makkelijk om (ontwerp)beslissingen te maken: het denkwerk was al gedaan.

Eind januari heb ik deze scriptie afgerond. Vervolgens ben ik voltijds gaan ontwerpen, om nu–eind juni–af te studeren met een combinatie van een scriptie en een tot in detail uitgewerkt ontwerp. Door middel van het ontwerp heb ik bepaalde ideeën uit het onderzoek kunnen testen en aanpassen. De conclusies heb ik in deze tweede, definitieve versie van de scriptie toegevoegd. Ook heb ik het laatste hoofdstuk, over het ontwerp, uitgebreid. De ontwerptekeningen en -beelden zijn als aparte bijlage toegevoegd, zodat de scriptie en ontwerp nog steeds op zichzelf kunnen staan.

Ondertussen heb ik het ontwerp mogen presenteren aan Vereniging Hendrick de Keyser en rederij Fairtransport. Bij beide partijen is het ontwerp enthousiast ontvangen, waardoor er kans is dat het project verder uitgewerkt kan worden, met als eerstvolgende stap een expositie van het project in Harlingen.

Thijs Bennebroek
Delft, 25 juni 2015

WOORD VOORAF

Toen ik een jaar geleden met mijn afstudeerproject begon had ik voornamelijk vragen over een vakgebied waar ik mij gedurende mijn master in heb willen bekwamen: restauratie en herbestemming. Vragen als waarom vindt men geschiedenis belangrijk? Welke rol spelen monumenten daarin? Moeten we monumenten eigenlijk wel willen behouden? Vragen waar ik nooit een bevredigend antwoord op heb kunnen krijgen. Vragen die ik zelf wilde uitzoeken en proberen te beantwoorden.

Over mijn project wist ik een aantal dingen zeker: ik wilde mijn eigen project kunnen definiëren, meer leren over ideeën achter restauratie en een ontwerp maken voor een leegstaand monument, zodat mijn afstudeerproject kan bijdragen aan een nieuwe toekomst voor dat monument. Maar dat ik theorie en praktijk zó had kunnen combineren als nu, had ik nooit durven dromen. Het herontwikkelen van een leegstaand pakhuis tot een thuisbasis voor de zeilende handelsvaart is niet alleen een prachtige afstudeeropdracht, maar geeft mij ook de gelegenheid mijn studie met mijn grootste hobby te combineren.

Aan de basis van het ontwerp voor het pakhuis ligt dit onderzoek. Hierin heb ik geprobeerd door bestaande kennis uit verschillende vakgebieden te combineren en aan te vullen een nieuwe benadering ten opzichte van monumenten te vinden. Nieuw, want zoals Marieke Kuipers en Wido Quist al aangeven in *Culturele Draagkracht*: “de geest is uit de fles.” Niet alleen monumenten zijn aan verandering onderhevig, ook de zorg voor monumenten. Ik geloof daarom dat de toekomstige rol van de (restauratie) architect niet alleen het restauratie- of ontwerpwerk bevat, maar voornamelijk het kunnen aangeven wat de mogelijkheden van een monument zijn.

Daarom heb ik in dit onderzoek verschillende essentiële onderdelen die hier een rol in spelen onderzocht en gecombineerd tot een model. Dit heeft mij veel nieuwe inzichten gegeven en geleid tot het vinden van een nieuwe, passende functie voor een leegstaand monument. Maar het is nog niet af. Het model moet kritisch worden onderzocht, aangescherpt en aangepast. Helaas vallen deze stappen buiten de reikwijdte van dit onderzoek.

Graag wil ik aantal mensen bedanken bij het tot stand komen van deze scriptie. Wido Quist voor zijn zowel kritische als inspirerende begeleiding, welke enorm heeft geholpen om structuur aan te brengen in deze complexe stof. Vereniging Hendrick de Keyser, met Carlo Huijts in het bijzonder, voor het aanbieden van een problematisch leegstand monument en de interessante gesprekken over mogelijke oplossingen voor deze problemen. Beata Labuhn voor haar enthousiasme over mijn project en haar heldere toelichting bij de filosofische onderwerpen. Harald Schout voor zijn ideeën over de zoektocht naar programma's. Michiel Goeman voor de contacten met rederij Fairtransport en de aanvullingen op het programma van eisen. Reid de Jong voor het optreden als opdrachtgever namens rederij Fairtransport en voor het op de achtergrond netwerken met Monumentenzorg Friesland, Gemeente Harlingen en vele anderen, waardoor ik geloof dat het project een onvermijdelijk staartje gaat krijgen.

Thijs Bennebroek
Delft, 27 januari 2015

INHOUD

Woord vooraf

4

Leeswijzer

10

Samenvatting

12

English summary

14

Inleiding

16

I. BEHOUD

1. Het belang van erfgoed 26
2. De bescherming van erfgoed 31
3. De waardering van erfgoed 40

II. VERANDERING

4. Interventiestijlen 52
5. Een typologie van interventies 60
6. Architectonische kwaliteiten 64

III. TOLERANTIE

7. Programma 70
8. Tolerantie 76
9. Ontwerp voor een *Fairtransport* pakhuis 80

Conclusie

90

Aanbevelingen

92

Reflectie

94

Literatuur

96

Bijlagen

98

LEESWIJZER

Deze scriptie bestaat uit drie delen: behoud, verandering en tolerantie. In het eerste deel wordt de omgang met erfgoed in ruime zin en monumenten in het specifiek vanuit een filosofisch, sociologisch en historisch perspectief beschreven. In hoofdstuk één wordt gekeken naar de vraag waarom we erfgoed nodig hebben. Daarna wordt in hoofdstuk twee onderzocht hoe erfgoed in Nederland beschermd wordt en hoe deze bescherming tot stand is gekomen. Het eerste deel sluit af met onderzoek naar waarden die aan monumenten worden toegeschreven in hoofdstuk drie. Er wordt hier gezocht naar een manier om deze waarden te koppelen aan het fysieke gebouw.

In het tweede deel wordt er vanuit een architectonisch perspectief gekeken. Herontwikkeling wordt hier beschreven als een architectonische opgave die beschreven wordt door middel van stijl in hoofdstuk vier, typologie in hoofdstuk vijf en kwaliteiten in hoofdstuk zes.

Het derde deel voegt de eerste twee delen samen. Eerst wordt in hoofdstuk zeven gekeken naar welke rol het programma speelt. Vervolgens worden in hoofdstuk acht alle losse onderdelen van de voorgaande hoofdstukken gecombineerd in een model dat de tolerantie voor verandering in monumenten beschrijft. Tenslotte wordt dit onderzoek gekoppeld aan een specifieke ontwerpopgave als beschreven in hoofdstuk negen.

Deze ontwerpopgave gaat om de herontwikkeling van het pand dat hier wordt beschreven als *Pakhuis in Harlingen*. De specifieke onderdelen die in hoofdstuk drie tot en met zeven onderzocht worden, zijn telkens als *case study* aan dit pakhuis gekoppeld. De onderdelen worden in lege vorm gepresenteerd in de hoofdstukken, de koppeling met het pakhuis is te vinden in de bijlagen. Ten slotte zijn de twee andere delen van mijn afstudeerproject: het bouwhistorisch onderzoek naar het pakhuis (*Tussen Wijn en Water*) en het ontwerp voor het pakhuis (*Fairtransport Thuisbaven*) als aparte bijlagen opgenomen.

SAMENVATTING

In deze afstudeerscriptie is de samenhang tussen behoud en verandering van geregistreerde monumenten in Nederland onderzocht. Vanuit de gedachte dat vele gebouwen, waaronder monumenten, de komende jaren leeg (komen te) staan, en dat de overheid monumenten verkoopt omdat zij behoud niet meer als taak beschouwt, is de norm in de Nederlandse monumentenwereld tegenwoordig *behoud door ontwikkeling*. Op het eerste zicht lijken behoud en ontwikkeling echter met elkaar en conflicteren.

De auteur van dit onderzoek is van mening dat communicatie tussen de verschillende belanghebbenden (zoals architecten, eigenaren en Monumentenzorg) essentieel is om behoud door ontwikkeling te bereiken. Om het beste resultaat voor het gebouw te bereiken, dient deze communicatie reeds vroeg in het proces van herbestemming plaats te vinden.

In deze scriptie is gefocust op de toepassing van deze communicatie. Verschillende methoden zijn ontwikkeld om het perspectief van verschillende (erfgoed) specialisten te kunnen begrijpen. Deze methoden zijn vervolgens gecombineerd tot een model dat de tolerantie voor verandering van een monument definieert.

Het eerste deel van de scriptie onderzoekt erfgoed vanuit het perspectief van behoud met een filosofische, sociologische en historische aanpak. Geconcludeerd wordt dat erfgoed belangrijk is omdat het de mens hoop, identiteit en inspiratie geeft. Het Nederlandse erfgoed wordt beschermd door ze te registreren. Dit wordt gedaan door middel van waarderings. De waarden die hierin gebruikt worden zijn nader onderzocht en gekoppeld aan een fysieke eigenschappen van een gebouw door middel van twee grids.

Het tweede deel bekijkt erfgoed vanuit het perspectief door middel van stijl, typologie en architectonische kwaliteiten. Ook deze eigenschappen zijn tegen elkaar gezet in grids.

De (mogelijke) functies van een gebouw spelen een grote rol in het herontwikkelingsproces. Dit wordt besproken in het derde deel van het onderzoek. Hoewel het tijd, onderzoek en creativiteit kost om een ‘passende’ nieuwe functie te vinden, vergroot een dergelijke passende functie de kans op succes van het project.

De kennis uit de voorgaande delen is vervolgens gecombineerd tot het model voor tolerantie. Hierbij is tolerantie gedefinieerd als het gebied op een schaalbalk tussen sloop en musealisering waarin alle belanghebbenden zich kunnen vinden. Dit gebied wordt bepaald door communicatie, waarbij kennis van verschillende gebieden gecombineerd door de ontwikkelde grids. Hiermee is een middel ontwikkeld dat kan helpen bij het vinden van de juiste argumenten voor of tegen een bepaalde herontwikkeling.

De verschillende onderdelen van dit onderzoek zijn allemaal gereflecteerd op een bestaand Rijksmonument: een pakhuis uit 1657 in Harlingen. Aan de hand van de resultaten van dit onderzoek is vervolgens een ontwerp gemaakt voor de herontwikkeling van dit pakhuis als huisvesting met winkel, werkplaatsen, opslag en woningen voor de duurzame rederij Fairtransport, die door alleen te zeilen eerlijke en duurzame producten over de oceaan vervoert.

SUMMARY

In this graduation thesis the coherence between preservation and redevelopment of listed monuments in The Netherlands is researched. Given that many buildings, including listed monuments, do or will suffer from vacancy the coming years and national and local governments withdraw from preservation by selling monuments, the current trend in Dutch heritage conservation is *behoud door ontwikkeling* (preservation by redevelopment). However, these two tend to conflict with each other.

The author believes that to reach the goal of *behoud door ontwikkeling*, communication between the different parties involved in preservation (for example heritage specialists or architects) is the key. For the sake of the building, this communication should occur early in the process of redevelopment.

In this thesis, the implementation of such communication is researched and methods are developed to understand the one another's point of view from backgrounds in different fields of study. These methods are then combined into a model which defines the tolerance for change within a listed monument.

The first part studies heritage from the preservation point of view with a philosophical, sociological and historical approach. Here the following is concluded. Heritage is important to mankind because it gives man memory, identity and inspiration. In The Netherlands, monuments are protected by listing them. To change a listed monument, a license is needed. To list a building as a monument, a valuation is made. The information on which such a valuation is based, is provided by historical research. To link these values to the physical building, two grids have been used.

In the second part the perspective of the architect is studied by means of style, typology and architectural qualities. The first can be important to improve communication by providing examples. A typology of interventions and an analysis of architectural qualities are combined into a grid which describes the influence these two have on one another.

The functions of a building play an important role in the direction of the redevelopment process. This is discussed in the third part of the research. It takes time, research and creativity to find a 'fitting' new function for a listed monument, but it improves the success of a redevelopment project.

To define tolerance, it is important to name the extremes in possible functions first. A model defining this tolerance is developed next. It defines tolerance as a section of a scale bar from demolition to musealisation. Tolerance is the area between two extremes on this scale bar, which answer to two questions. Firstly: *to allow redevelopment, what should at least be changed?* and secondly: *to preserve, what should at least remain unchanged?* These extremes represent the perspectives of the heritage specialist and the architect, as described in the first two parts.

By moving the extremes in the model you can look for a point where one party cannot accept so much preservation or change. Between these extremes, you will find tolerance: a redevelopment that is accepted by all parties. To reach this communication is the key, as knowledge from different fields of study is combined. The grids used and developed in this research help with combining this knowledge and finding the right arguments.

The different parts of this research are all reflected on one case study: a former warehouse from 1657 in Harlingen, in the north of The Netherlands. To test if the final model works, a redevelopment plan and design for this warehouse will be made, which transforms the building into warehouse, workshop, store and dwellings for *Fairtransport*, a sustainable sailing shipping company.

INLEIDING

"Hierin schuilt een groot gevaar: al het oude en voorbijge, voor zover het nog binnen de gezichtskring komt, wordt uiteindelijk als even eerbiedwaardig opgevat, alles wat dit oude niet met eerbied tegemoet treedt, al het nieuwe en wordende dus, afgewezen en vijandig bejegend."

Friedrich Nietzsche, Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer.

Herontwikkeling is de opgave waar architecten de komende jaren het meest mee geconfronteerd zullen worden, zo is de algemene consensus. Er is namelijk weinig ruimte en geld voor nieuwbouw, veel leegstand en een veranderende maatschappelijke huisvestingsvraag. Het zijn de opgaven van deze tijd.

Het is geen nieuwe opgave, herontwikkeling is altijd al aan de orde geweest. Zo veranderden Romeinse tempels en markthallen in Christelijke kerken en zijn er maar weinig kerken die niet meermaals—tijdens of na de bouw—een transformatie hebben ondergaan. Daarnaast zijn er natuurlijk beroemde voorbeelden van kerken die moskeeën worden, of andersom. Maar ook in de ontwikkeling van het gemiddelde Nederlandse grachtenpand vindt men een geschiedenis van verandering, aan de hand van functieveranderingen, technologische ontwikkeling en mode.

Toch is er een groot verschil tussen toen en nu. Waar, zoals blijkt uit bovenstaande voorbeelden dat herontwikkeling en transformatie voorheen vanzelfsprekend waren, zijn ze nu een opgave geworden. Omdat in de afgelopen honderd jaar de vanzelfsprekendheid van verandering is verdwenen en deze geconfronteerd wordt met de wens tot behoud van het bestaande. Met de opkomst van monumentenzorg is de bescherming van het verleden centraal komen te staan bij veel gebouwen, een houding die schijnbaar haaks op het idee van door- of herontwikkeling staat.

Het schijnbare hiervan blijkt uit recente politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Overheden stoten hun (leegstaande) monumenten af, omdat het onderhoud niet meer gefinancierd kan worden. De overheid staat niet meer garant voor het behoud van monumenten. Monumenten dienen dus overgenomen te worden door particulieren en private partijen. Om ze te kunnen onderhouden—en dus behouden—moeten ze in gebruik genomen kunnen worden. De meeste monumenten dienen eerst getransformeerd te worden, om ze te herontwikkelen voor een nieuwe functie. Monumenten worden dus behouden door gebruik, herontwikkeling en transformatie. Dit wordt tegenwoordig alom erkend in de erfgoedwereld. Het huidige adagium is dan ook *behoud door ontwikkeling*. De vraag blijft echter tot op welke hoogte deze ontwikkeling beschermt; wanneer vernietigt een ontwikkeling?

Na vijftig jaar Monumentenwet blijkt dat de bescherming van gebouwd erfgoed door monumentenzorg een enorm positieve invloed op ons straatbeeld, ons stadsbeeld en ons gehele beeld van Nederland heeft. Toch zal de wetgeving voor monumenten veranderen. De (on)mogelijkheden met monumenten zullen niet achteraf worden getoetst, maar in het bestemmingsplan worden vastgelegd. Het is in dit kader van belang om reeds in een vroeg stadium de mogelijkheden voor herontwikkeling in kaart te brengen.

Om monumenten te behouden door herontwikkeling, en de mogelijkheden tot herontwikkeling in beeld te krijgen, is het noodzakelijk om het wezen van erfgoedbescherming en herontwikkeling te begrijpen. Het grijze gebied tussen behoud en verandering. Het is duidelijk dat er veel waarde aan ons gebouwd erfgoed wordt gehecht. Maar waar bestaat deze waarde uit? Hoe wordt deze waarde beleefd? En wanneer wordt deze waarde aangetast of zelfs vernietigd door herontwikkeling? Met andere woorden, wat is de tolerantie voor verandering?

Het grijze gebied tussen behoud en verandering zal altijd in een zekere mate grijs blijven omdat elk gebouw met zijn geschiedenis uniek is, en elke mening en elke houding van een ontwerper, gebruiker, eigenaar, beschermer of liefhebber subjectief is. Het doel van dit onderzoek is dan ook niet om dit grijze gebied te veranderen naar zwart en wit, maar om erachter te komen waar het uit bestaat om de herontwikkelingsopgave optimaal uit te kunnen voeren.

Te Koop

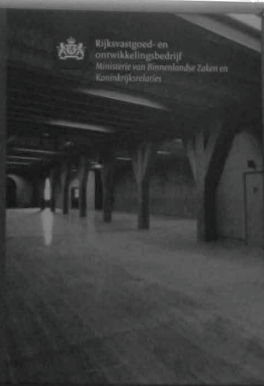
Een stukje
Gouden Eeuw

070 - 424 58 99

www.biedboek.nl

Rijkswaarde- en
ontwikkelingsbedrijf
Bouwen van binnenlandse zaken en
landbouwlandbouw

Landbouw

Onderzoeksopzet

Probleemstelling

De oorsprong voor het beschermen van erfgoed door particulieren, organisaties of de overheid ligt bij het behoud. Het behouden van gebouwen tegen sloop, verpaupering en verwaarlozing. Dit wordt sinds de invoering van de Monumentenwet als een overheidstaak gezien. De ethiek die dit ondersteunt is *conserveren is beter dan repareren, repareren is beter dan restaureren en restaureren is beter dan vervangen*. Deze ethiek is nog steeds valide, maar tegenwoordig is het adagium *behoud door ontwikkeling*. Deze ontwikkeling zal de overheid niet uitvoeren; deze trekt zich terug in de financiering, verkoopt monumenten en legt het initiatief bij de burger.

Dit zal tot herontwikkeling van monumenten leiden om aan de gebruikseisen te kunnen voldoen. Wanneer dit niet mogelijk is, dan is de levensvatbaarheid van het monument gering. Veel monumenten zullen worden herontwikkeld in de toekomst, waarbij veranderingen en aanpassingen in deze monumenten onontbeerlijk zijn.

De wetgeving op dit gebied is volop in ontwikkeling. De *Monumentenwet* uit 1988 zal vanaf 2016 opgaan in twee nieuwe wetten, de *Omgevingswet* en de *Erfgoedwet*. Er zal er een transitie plaatsvinden van een object-gerichte bescherming van monumenten naar omgevingsbescherming. De bescherming van monumenten wordt meegenomen in het omgevingsplan. Het belang van het monument en de beperkingen die dit met zich meebrengt zullen dus vooraf in beeld moeten worden gebracht. Zo wordt het monument anders benaderd. Niet meer met de vraag: wat moet behouden blijven, maar: wat zijn de mogelijkheden van het monument?

De huidige werkwijze in de herontwikkeling van monumenten zou als volgt kunnen worden geschetst: een architectuurhistoricus of bouwhistoricus doet onderzoek naar het monument en rapporteert dit in een bouwhistorisch onderzoek met waardestelling. Met deze informatie gaat de architect aan de slag, maar in de praktijk blijkt het lastig hiermee te werken: de waarden die beschreven worden, zijn niet altijd duidelijk. Een waardestelling is voornamelijk object-gericht en daarom niet van toepassing op een gebouw als architectonisch geheel¹. De architect kiest vervolgens naar eigen inzicht een aantal aspecten uit en maakt een restauratie- of herontwikkelingsontwerp dat vervolgens getoetst wordt door Monumentenzorg. Met andere woorden: de historicus levert de ingrediënten, maar de architect maakt hieruit zijn eigen soep, welke Monumentenzorg alleen kan proeven. Op deze manier is er geen wisselwerking tussen onderzoek en ontwerp, wat niet ten gunste komt van het monument. Behoud en ontwikkeling staan tegenover elkaar, in plaats van samen te smelten (zie afbeelding 2).

De actuele veranderingen vanuit de overheid zullen de verhoudingen tussen Monumentenzorg en architect doen veranderen en dat biedt kansen. Bij het vooraf bepalen wat de mogelijkheden van een monument zijn, gaan behoud en ontwikkeling samen. Historicus en ontwerper kunnen met de kennis van hun eigen discipline samen bepalen wat de tolerantie voor verandering van een monument is, wat vervolgens in het bestemmingsplan kan worden opgenomen. Alleen, hoe ga je hierin te werk? welke kennis is nodig om deze tolerantie te kunnen bepalen?

1. (Fritz, 2002) geeft mijns inziens een goede analyse van de beperkingen van de waardestelling.

Doel van het project

In dit project wil ik onderzoeken welke informatie nodig is om de tolerantie voor verandering te kunnen bepalen. Welke kennis van historicus en architect nodig is om de (on)mogelijkheden van het monument in kaart te brengen en hoe deze kennis het best gecommuniceerd kan worden tussen de verschillende belanghebbenden² om te kunnen bepalen waar de tolerantie voor verandering ligt.

Het doel is om een model te ontwikkelen waardoor *behoud door ontwikkeling* voor alle partijen inzichtelijk kan worden gemaakt door te laten zien hoe behoud en ontwikkeling samengaan, met elkaar botsen of elkaar versterken.

Het is niet de bedoeling een instrument of leidraad te ontwikkelen hoe herontwikkeling van monumenten plaats zou moeten vinden. Een dergelijke aanpak brengt namelijk een aantal problemen met zich mee. Zo zou een dergelijk instrument objectief moeten zijn, maar spelen er bij het behoud of het herontwikkelen van erfgoed altijd subjectieve meningen en gevoelens een rol. Daarnaast zal het instrument naar alle waarschijnlijkheid veel te algemeen worden wil het bruikbaar zijn voor alle gebouwen. Elk gebouw is immers uniek en hoewel het vaak nog wel mogelijk is ze in 'soorten' in te delen³, is het feit *"dat elk van die soorten (architectonische objecten) een eigen benadering vraagt, dat er binnen elke soort vele nuances bestaan en dat menig object tot méér dan één soort behoort."*⁴

Onderzoeksvraag

Vanuit de probleemstelling en het doel van het project heb ik een onderzoeksvraag en -methodiek gedefinieerd naar de tolerantie voor verandering in monumenten. Belangrijk hierbij is te definiëren wat tolerantie is en wie er precies tolereert. Er vanuit gaande dat een monument vernieuwd dient te worden om behouden te blijven (herontwikkeling; behoud door ontwikkeling) is het belangrijk te weten hoeveel verandering een gebouw tolereert. Dit heeft geleid tot de volgende onderzoeksvraag:

Tolerantie duidt hier een schaal aan; kan positief of negatief zijn.

Uitgangspunt van een geregistreerd Monumenten is dat het behouden blijft.

Hoe kan je de tolerantie voor verandering van een monument bepalen?

Verandering is een overkoepelend begrip voor ingrijpen in gebouwen en/of de gebouwde omgeving.

2. (Roos, 2007, p174) noemt de belangrijkste 'stakeholders' voor de architect in de herontwikkelingsopgave: de opdrachtgever, andere architecten, de cultuurhistoricus, de vergunning verlenende instanties, de politieke beleidsmakers en het publiek.

3. Zie bijvoorbeeld de serie 'Een toekomst voor...' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

4. Temminck Groll, 1973, p9.

5. Zie Kuipers & Quist, 2013.

Er is gekozen voor het begrip tolerantie⁵ omdat dit een schaal kan aanduiden. Zo bestaat er positieve en negatieve tolerantie, en verschillende gradaties hierin. Het toont de draagkracht, of de bezwijklast van het monument. Het is daarom een bruikbaar begrip om aan te duiden hoeveel verandering een monument aan kan. Wel is het belangrijk af te vragen wie deze tolerantie precies definieert. In de praktijk zal iedere partij dat op zijn eigen manier doen, waarbij Monumentenzorg een belangrijke rol speelt. Omdat elke partij toch namens het gebouw deze tolerantie definieert, ben ik er in dit onderzoek van uit gegaan dat *het gebouw zelf* de tolerantie definieert.

Ingrijpen in gebouwen en de gebouwde omgeving wordt met vele verschillende termen aangeduid: transformatie, herbestemming, interventie, modificatie, renovatie, restauratie, etc. Tussen deze termen bestaan verschillen wat betreft aanpak en schaal, maar allen hebben ze met dit ingrijpen te maken. Als overkoepelend begrip voor al deze termen heb ik in mijn onderzoeksvraag voor verandering gekozen, een term die aanduidt dat er iets gaat veranderen.

De vraagstelling is gekaderd tot monumenten. Deze zijn geregistreerd in het monumentenregister en vallen onder de Monumentenwet. Er is een maatschappelijk belang om monumenten te behouden. Dit botst met het idee van verandering en er zal dus altijd een tolerantie-vraagstuk aanwezig zijn bij het herontwikkelen van monumenten.

Rol van onderzoek en ontwerp

Om een dergelijk model te ontwikkelen, ga ik mij verdiepen in de twee kanten waarop monumenten benaderd worden: *behoud* en *verandering*. Ik probeer beide kanten te doorgronden om zo te kunnen bepalen welke informatie noodzakelijk en essentieel is voor mijn model.

Onder behoud waan ik mij in de filosofische, sociologische en historische aspecten van erfgoed en Monumentenzorg. Ik vraag mij af wat het belang van erfgoed is, wat monumenten zijn, hoe getracht wordt deze te behouden en hoe dit in de loop der tijd tot stand is gekomen. Ook probeer ik deze kennis te koppelen aan een gebouw zelf door de waardering van erfgoed te doorgronden. Dit vormt het eerste deel van mijn onderzoek.

In het tweede deel verplaats ik mij in de architect die een monument herontwikkeld. Ik probeer een overzicht te krijgen van de verschillende mogelijkheden tot interveniëren, hoe dit vormgegeven kan worden en hoe technische beperkingen dit proces beïnvloeden: beperken of sturen deze de interventie-mogelijkheden?

Vervolgens creëer ik met de kennis uit de eerste twee delen in het derde deel mijn model waarin alle belangen rond de herontwikkeling van een monument bij elkaar moeten komen om de tolerantie voor verandering te bepalen. Dit model wordt vervolgens gebruikt en getest met mijn ontwerp. Het ontwerpobject⁶ bestaat uit twee pakhuizen uit de zeventiende eeuw, *Noorderhaven 106 en Roeperssteeg 2* in Harlingen (zie afbeelding 1). Dit Rijksmonument van 7,2m breed en 42m diep, gelegen tussen een haven en een steeg, is altijd een pakhuis geweest en in zijn opzet weinig veranderd. Het kenmerkt zich echter door zijn rijk versierde voorgevel die het gebouw een uitstraling geeft van een woonhuis. Het is hierdoor onduidelijk waar de waarde van het pand in zit. Momenteel staat het pand leeg en dient het volgens de werkwijze van de eigenaar, Vereniging Hendrick de Keyser op een passende wijze opnieuw in gebruik genomen te worden.

Doordat het ontwerpobject een belangrijke rol speelt in het ontwikkelen en testen van het model, zal het pakhuis al in de eerste twee delen worden gebruikt als illustratie van de theorie over de waardering en de interventiemogelijkheden van een monument. Het ontwerp ondersteunt dus voortdurend het onderzoek en andersom. Deze wisselwerking tussen ontwerp en onderzoek is wat mij betreft de juiste werkwijze voor een (restauratie)architect.

Maar mijn onderzoek heeft niet de ambitie te vertellen hoe ontwerpers zouden moeten conserveren, restaureren, herbestemmen of interveniëren. Over de restauratie-ethiek bestaan reeds vele goede publicaties en discussies, maar doordat de omgang met erfgoed aan verandering onderhevig is zal ook deze discussie nooit beëindigd worden.

6. Zie bijlage 8, 'Tussen wijn en water' voor het gebouwonderzoek naar deze pakhuizen. Het object zal in dit onderzoek verder 'Pakhuis in Harlingen' genoemd worden.

1. Noorderhaven 106 en
buurpanden, Harlingen.

BEHOUD → ← VERANDERING

Probleem: behoud en verandering botsen met elkaar.

BEHOUD VERANDERING

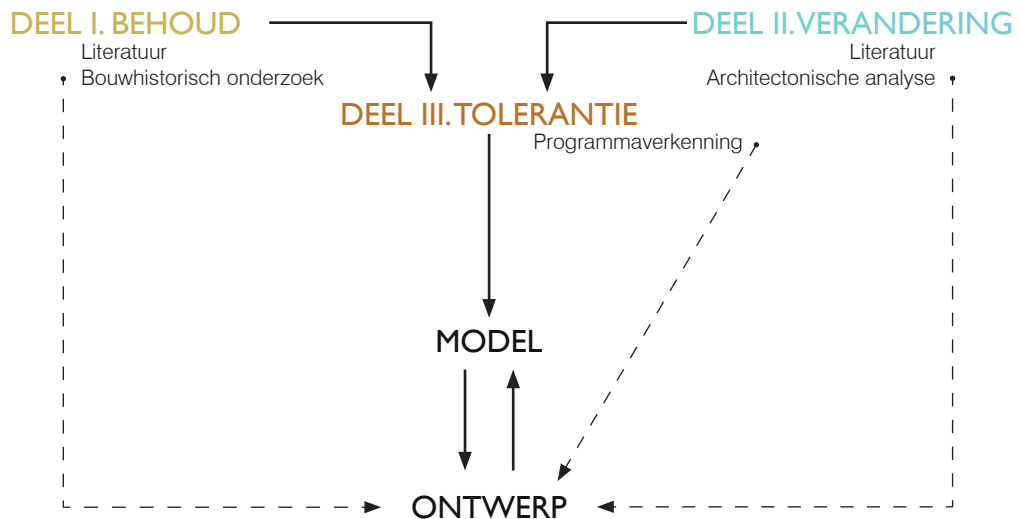
Probleem: behoud en verandering werken langs elkaar.

BEHOUD VERANDERING

Ideaal: wisselwerking en samensmelting tussen behoud en verandering.

2. Probleemstelling.

Hoe kan je de tolerantie voor verandering van een monument bepalen?

3. Onderzoeksmethodiek.

Methodiek

In het eerste twee delen van het onderzoek wordt dezelfde methodiek gehanteerd (afbeelding 3). Eerst wordt er met literatuurstudies een kader opgesteld, waarmee vervolgens een onderdeel van het model wordt gevormd. De bruikbaarheid hiervan wordt getest aan de hand van het ontwerpobject.

In het derde deel wordt met de kennis van de eerste twee delen het model ontwikkeld, en gespiegeld aan de hand van uitgevoerde projecten. Vervolgens wordt het model gehanteerd bij het herontwikkelen van het pakhuis in Harlingen. Met dit ontwerp wordt de bruikbaarheid van het model getest om te kijken of met alle verzamelde informatie de tolerantie voor verandering bepaald kan worden.

Het model is dus niet een leidraad voor het ontwerp, maar dient de handvatten te bieden die een herontwikkeling succesvol kunnen maken.

Persoonlijke motivatie

Tijdens mijn studie heb ik mij op vele manieren verdiept in erfgoed, monumenten, restauratie en herbestemming. Dit heeft tot veel kennis geleid, maar tegelijkertijd ook tot vele vragen. Vragen als: wat is het belang van erfgoed en geschiedenis in onze samenleving, hoe worden waarden beleefd en wat is vanuit het gebouw en de (ruimtelijke en sociale) context de meest wenselijke manier om te herbestemmen? Ik weet niet of deze vragen ooit eenduidig te beantwoorden zijn, maar het uitvoeren van dit project biedt mij de mogelijkheid tijdens mijn afstuderen naast het ontwerpen met dit soort vragen bezig te zijn.

Het lijkt mij een goed streven om met mijn afstudeerproject een bijdrage te leveren aan het behoud en de herontwikkeling van een monument. Tevens leek dit mij een goede mogelijkheid om contacten in de praktijk op te doen. Ik heb daarom gekozen voor een samenwerking met Vereniging Hendrick de Keyser, waarbij ik een ontwerp voor de herontwikkeling van een van hun panden maak. Hierin ben ik vrij om mijn eigen gang te gaan, maar kunnen zij gebruik kunnen maken van het onderzoek naar het gebouw en de verschillende mogelijke ontwerprichtingen.

DEEL I

BEHOUD

I. HET BELANG VAN ERFGOED

*Was ihr den Geist der Zeiten heißt,
Das ist im Grund der Herren eigener Geist,
In dem die Zeiten sich bespiegeln.*

Johann Wolfgang von Goethe. Faust: Der Tragödie erster Teil.

Het behouden en beschermen van erfgoed lijkt een vanzelfsprekende zaak. De manier waarop staat vaak ter discussie (en is de aanleiding geweest voor vele conferenties, publicaties en de oprichting van instituten), maar dat er behouden en beschermd moet worden staat buiten kijf. De vanzelfsprekendheid van het behoud geeft mij een indruk van vooringenomenheid. Want waarom wordt erfgoed behouden en beschermd? Om deze vooringenomenheid te vermijden wil ik onderzoeken welk belang erfgoed en het behouden daarvan dient. Daarom zal in het eerste deel het wezen van behoud van erfgoed bestudeerd worden.

Geschiedenis beschouwt vanuit de filosofie¹

Erfgoed is ‘dat wat iemand geërfd heeft’. Een erfenis dus, ‘dat wat een vorige generatie of persoon tot stand heeft gebracht’, een onderdeel van de geschiedenis. Een onderzoek naar het belang van gebouwd erfgoed zou dus logischerwijs moeten beginnen bij het grotere cultuurfilosofische vraagstuk: wat is het belang van geschiedenis?

Een algemene geschiedenis, een geschiedenis van iedereen, is een relatief jong verschijnsel. Voorheen hadden alleen adellijke families een geschiedenis, tot uitdrukking gebracht in familiewapens, stambomen etc. Geschiedenis was niet iets wat een groter doel in de maatschappij diende, maar meer een hobby voor historici in hun rariteitenkabinetten. Pas met het ontstaan van het bewustzijn van de ‘gewone’ mens en de opkomst van de natiestaat in de negentiende eeuw gaat het (nationaal) verleden een rol spelen. Hierin zijn twee belangrijke houdingen te onderscheiden. Enerzijds is er de houding dat we ons bewust moeten worden van de geschiedenis waarin alle historische overblijfselen belangrijk zijn, omdat deze ons helpen de geschiedenis te begrijpen. De historische kennis moet exact worden voortgezet, wij zijn slechts een schakel in een keten. Belangrijke voorstanders van deze houding zijn onder andere de filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 - 1831) en de kunsthistoricus John Ruskin (1819-1900). Deze houding vindt zijn architectonische afspiegeling in de diverse neo-stijlen. Hier tegenover staat de houding dat het bewustzijn van de mens centraal moet staan, en dat het verleden, een tijd van ongelijkheid en kwaad, omver moet worden geschopt. Deze denkwijze is voornamelijk terug te vinden in sociale bewegingen als het socialisme of het communisme. Er ontstaan dus twee tegenovergestelde houdingen: de zorg voor het verleden tegenover het maatschappelijk en menselijk bewustzijn.

De filosoof die zich vervolgens het meest nadrukkelijk over geschiedenis uitgesproken heeft is Friedrich Nietzsche (1844-1900) geweest met: *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*.² Hierin behandelt hij het tijds- en historiebesef in het algemeen, benoemt de verschillende existentieel-culturele houdingen die men tegenover historie aan kan nemen en becommentarieert deze in het licht van een filosofie van het ‘leven’.³ In het traktaat bekritiseert Nietzsche de cultuur van zijn eigen tijd, die naar zijn mening gekenmerkt wordt door nihilisme: identiteitsnood en normenleegte wat hij in verband brengt met de “voor zijn tijd kenmerkende wetenschap van het historisme. Tegenover dit ‘leven in dienst van het historisme’ stelt hij ‘historie in dienst van het leven’”.⁴ Hij keert zich dus af van de houding van Hegel. “Het traktaat wordt als één van de meest inzichtelijke analyses van het ‘historisch tijdsbesef’ beschouwd” en “de inzichten van Nietzsche blijken nog steeds verhelderend als het gaat om de beschouwing van de hedendaagse Westerse cultuur”.⁵

In Nietzsches filosofie van het ‘leven’ is tijd een fundamenteel onderdeel. Hij onderscheidt hierin drie tijdsdimensies: *de onhistorische, de bovenhistorische en de historische*. “Het onhistorische (het ‘hier en nu’) manifesteert zich als instinct, zinnelijkheid, vergeten, begeerte, behoefte, angst.”⁶ Het is een concentratie op het ‘nu’ en het geluk. “Het bovenhistorische (het ‘tijdloze’) manifesteert zich als de waarheid of paradigma”⁷ en uit zich als kunst, kennis

1. Deze paragraaf leunt erg op (Labuhn, 2008) haar interpretatie van Nietzsche's filosofie. Zij heeft een soortgelijke reflectie van deze filosofie op erfgoed gedaan (in dit geval het *Belvedere*-programma van de overheid). In deze studie heeft zij de filosofie zeer helder en op een manier die aansluit bij mijn ideeën verwoord.

2. Nietzsche, 1983. Eerste publicatie: 1874.

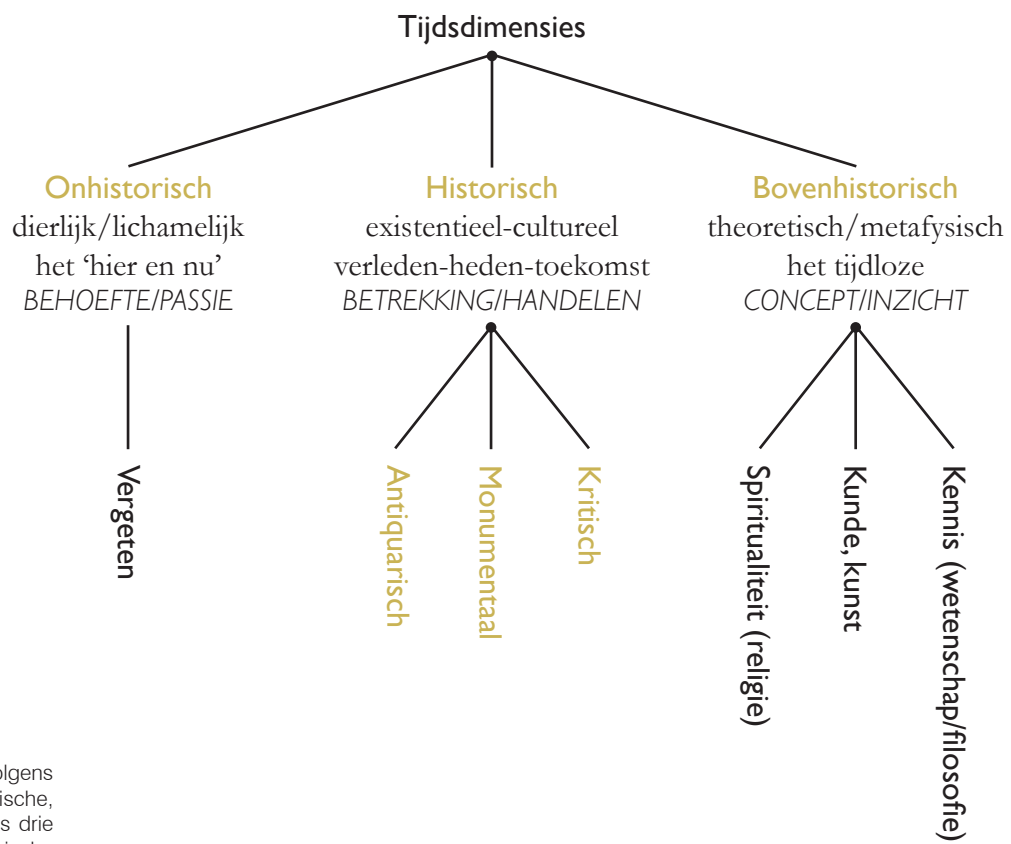
3. Labuhn, 2008, p18.

4. Labuhn, 2008, p81.

5. Labuhn, 2008, p18.

6. Labuhn, 2008, p87.

7. Labuhn, 2008, p87.

1.1. Tijdsdimensies volgens Nietzsche. De antiquarische, monumentale en kritische als drie betrekkingen binnen de historische dimensie. Labuhn, 2008, p97.

en spiritualiteit. De historische tijdsdimensie is de menselijk-culturele tijdsdimensie en manifesteert zich in houdingen en handelingen. Het *“houdt in dat men behalve het heden ook een verleden en een toekomst ‘ervaart’. Het hebben van herinneringen en verwachtingen hangt samen met het verhoogde bewustzijn van de mens en/of cultuur”*.⁸ De houding en het handelen van de mens zijn *“afhankelijk van de eigen historische betrekking die men tot de bovenhistorische en onhistorische krachten aanneemt. Deze betrekking is iets wat op zijn beurt kenmerkend wordt voor een mens of cultuur, iets wat het karakter van een mens of cultuur mede bepaalt. Nietzsche onderscheidt drie soorten betrekkingen binnen de historische tijdsdimensie: de antiquarische, de kritische en de monumentale”*⁹, zie afbeelding 1.1.

8. Labuhn, 2008, p89.

9. Labuhn, 2008, p90.

De drie betrekkingen geven een houding ten opzichte van de geschiedenis aan. In de antiquarische betrekking is historie een waarheid en voorbeeld, en geeft het de mens identiteit en vertrouwen. Dit is de houding van Hegel en Ruskin. Deze is voor Nietzsche te beperkt, en daarom onderscheidt hij ook twee andere betrekkingen. In de kritische betrekking geeft historie de mens hoop en bevrijding. Dit maakt het mogelijk om radicaal te breken met de geschiedenis, en met een blanco pagina, of een tabula rasa opnieuw te beginnen. Een dergelijke houding is in sociale bewegingen als het communisme te herkennen, maar bijvoorbeeld ook in de architectuur van het Modernisme. Ten slotte is er de monumentale betrekking. Hierin is historie inspirator, leermeester of vertrooster. Dit kenmerkt voornamelijk onze huidige omgang met de geschiedenis. De kritische en monumentale betrekking stimuleren beiden het geloof in de toekomst en daardoor onafhankelijkheid en oordeelskracht, maar op een compleet andere manier. Alle betrekkingen samen geven volgens Nietzsche het ‘nut van historie’ aan, namelijk: zingeving.¹⁰

10. Labuhn, 2008, p93.

De rol van het gebouwd erfgoed

Samenvattend kan dus gesteld worden dat geschiedenis (in het volgens Nietzsche juiste gebruik) de mens identiteit, hoop en inspiratie geeft. Daarnaast zorgt geschiedenis voor herinnering, welke weer zorgt voor zelfbewustzijn.¹¹ Dat is het belang van geschiedenis. Tenminste, dat belang hechten wij er aan in ons huidige post-moderne denkkader. Dat is aan verandering onderhevig, en dus is onze omgang met het gebouwd erfgoed ook iets tijdelijks. Het verleden wordt aan het heden en aan de toekomst gekoppeld. Welke rol speelt het gebouwd erfgoed daarin?

11. Nora, 1989, p7.

Volgens Ruskin geeft de leeftijd een gebouw zijn glorie, omdat het op deze wijze vervlogen tijdperken met elkaar verbindt en zo naties hun identiteit geeft.¹² Ook hij benadrukt hierin de lijn van continuïteit tussen verleden, heden en toekomst. Men kan leren van het verleden, en daarom moet men het overgeleverde deel van het verleden respecteren.¹³

12. Ruskin, 1961, hoofdstuk 6, aforisme X, p177

13. Talley, 1996, p9.

Volgens Marieke Kuipers zijn monumenten de belangrijkste huizen van collectieve herinnering die we voor toekomstige generaties willen bewaren.¹⁴ Deze bewaardrift komt voort uit de angst dat mensen en naties met het verliezen van hun collectief erfgoed ook hun identiteit verliezen.¹⁵ De mens ontleent dus zijn identiteit deels aan de het gebouwd erfgoed en de herinneringen die dit oproept. Dit geldt niet alleen voor specifieke gebouwen, maar bijvoorbeeld ook voor steden en regio's.¹⁶

14. Kuipers, 2010, p20 & 27.

15. Vaccaro, 1996, p205.

16. Frijhoff & Vidal de la Blache in: Hospers, 2014: p45 & 28.

Identiteit

Geschiedenis in het algemeen, en het gebouwd erfgoed in het specifiek, geeft ons identiteit, zelfbewustzijn, herinnering, hoop en inspiratie volgens ons post-moderne denkkader. Om het belang van het gebouwd erfgoed verder toe te lichten zal hier dieper op de sociologische betekenis van het begrip 'identiteit' ingegaan worden.

Identiteit komt van het woord identiek; 'hetzelfde'. Toegepast op de mens roept dat gelijk vragen op: bestaat er zoiets als een persoonlijke identiteit, terwijl het menselijke lichaam steeds aan het veranderen is; ouder wordt?¹⁷ Het antwoord op deze vraag komt uit de filosofie en is: ja, een persoonlijke identiteit bestaat en is duurzaam. Door een onderscheid te maken tussen de Latijnse begrippen *idem* (hetzelfde; in dit geval de uiterlijke staat) en *ipse* (zichzelf; hier de psychische werkelijkheid) kan een mens veranderen en toch zichzelf als *zichzelf* blijven zien.¹⁸

Naast de persoonlijke identiteit wordt ook de collectieve identiteit onderscheiden. Hierbij gaat het om de identiteitsvorming van een sociale groep of een sociale categorie. Deze twee identiteiten bestaan naast elkaar en zijn met elkaar in strijd, een strijd tussen persoonlijke onderscheiding en in de groep opgaan.¹⁹ *"Het risico bestaat dat collectieve identiteiten zo sterk kunnen worden dat de persoonlijke identiteitsontwikkeling wordt belemmerd."*²⁰ Wanneer dit het geval is komt er een grote nadruk op een non-existente culturele identiteit te liggen. Non-existent, want identiteiten zijn steeds wisselend naar historisch-sociale context. Toch kunnen dit soort culturele identiteiten gemakkelijk politiek benut worden om groepen tegen elkaar op te zetten²¹ *"Door namelijk de identiteit van een groep te benadrukken versterk je ook het besef dat er anderen zijn die er niet bij horen. Zo ontstaan groepsonderscheidingen."*²²

Maar zulke groepsonderscheidingen, het benadrukken van een collectieve identiteit hoeft niet per definitie iets negatiefs te zijn. Sterker nog, de maatschappelijke vraag naar zulke identiteit neemt juist door globalisering, migratiestromen en snelle veranderingen toe. Hierdoor stijgt de behoefte aan geborgenheid, verbondenheid en herkenbaarheid van 'het eigene'.²³ Gebouwd erfgoed voorziet in deze behoefte en kan, mits op de juiste manier ingezet, de collectieve identiteit versterken.

Conclusie

In de lijn van de in dit hoofdstuk gevolgde filosofie is geschiedenis niet iets van het verleden, maar staat het in verbinding met het heden en de toekomst: de historische tijdsdimensie. Het verleden helpt ons reflecteren door middel van herinnering en geeft ons zo zelfbewustzijn. Daarnaast geeft het ons hoop en inspiratie voor de toekomst. In het heden is het deel van onze identiteit. Het gebouwd erfgoed benadrukt al deze aspecten. Het biedt herinnering, identiteit en inspiratie. Deze beschouwing op geschiedenis is een post-modern denkbeeld, in het verleden werd er op andere manieren naar geschiedenis gekeken.

In de omgang met het gebouwd erfgoed ligt het voor de hand om alleen het verleden te beschermen als collectieve herinnering. Dit is slechts één van de drie onderdelen van de historische tijdsdimensie. Op deze manier wordt er dus voorbij gegaan aan een hoop potentie die het gebouwd erfgoed heeft. Voor de erfgoedsspecialist is het daarom van groot belang om besef te hebben van de rol van het erfgoed in alle onderdelen van de tijdsdimensie; dus niet alleen het verleden, maar ook het heden en de toekomst.

17. Schuyt, 2009, p56.

18. Ricoeur in: Schuyt, 2009, p56.

19. Schuyt, 2009, p144.

20. Schuyt, 2009, p148.

21. Bayart in: Schuyt, 2008, p58.

22. Schuyt, 2009, p148.

23. Cerutti & Stam, 2011, p143.

2. HET BESCHERMEN VAN ERFGOED

“Een geslacht te helpen kweeken, dat de monumenten liefheeft, omdat het leerde ze te begrijpen”

Jan Kalf, Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van bouwwerken, noot 7, VII.

De eerste drie hoofdstukken van dit onderzoek richten zich op het behoud van erfgoed met drie vragen: waarom behouden we erfgoed?, hoe behouden we erfgoed? en op welke manier wordt erfgoed behouden?. De eerste vraag is in het vorige hoofdstuk besproken. Dit hoofdstuk richt zich op de tweede vraag. Eerst wordt de historische ontwikkeling van de Nederlandse monumentenzorg in internationaal perspectief besproken, met een korte schets van de ontwikkeling in onze buurlanden. De werkwijze in het behouden, de argumenten hiervoor, en hoe deze werkwijze door de tijd veranderd is, staan centraal. Vervolgens wordt gekeken wat voor problemen en conflicten er ontstaan zijn vanwege monumentenzorg. Het hoofdstuk sluit af met de aankomende ontwikkelingen binnen de monumentenzorg.

Het ontstaan van monumentenzorg

Zolang er gebouwen gebouwd worden, worden deze ook onderhouden, gerepareerd, verbouwd en getransformeerd. Dat en hoe dit gebeurt, is in zekere zin vanzelfsprekend: er komt geen sturing of advies van een (nationaal) instituut bij kijken. De ontwikkeling van een dergelijke geïnstitutionaliseerde monumentenzorg had een revolutie nodig. Tijdens de Franse Revolutie werden namelijk veel kerken, abdijen en kastelen—symbolen van het oude regime—vernietigd. Dit deed bij sommigen, in het bijzonder Henri Grégoire, het besef ontstaan dat veel kunstschaten en monumenten verloren gingen. Succesvol bepleit hij zijn zaak door “een onlosmakelijke band te suggereren tussen de republikeinse deugden en de eerbied voor de kunst”¹ Men gaat het belang van beschrijving en conservering van belangrijke bouwwerken—genationaliseerd en dus onder beheer van de overheid²—inzien en vanaf 1790 wordt dit belang in wettelijke overheidsdocumenten vastgelegd. Hierin staat de historische waarde van de monumenten zelf en niet hun relatie tot de bezitter centraal.³ Ook Nederland krijgt in 1810, op dat moment ingelijfd bij het Franse Keizerrijk, met deze documenten te maken. Dit heeft geen direct gevolg gehad vanwege de korte duur van het Frans bewind en zodoende bleef het slechts bij een kennismaking met het idee van overheidszorg voor de monumenten.⁴ In deze periode werden alleen gebouwen van belang, zoals kerken, paleizen of regeringsgebouwen als monument beschouwd.⁵

Gedurende de negentiende eeuw ontwikkelt monumentenzorg zich als een discipline waarin wordt nagedacht over de methodes om monumenten zodanig te onderhouden dat ze zo origineel en zo lang mogelijk voor de toekomst bewaard kunnen worden. Deze ontwikkeling werd versterkt door de groei van het wetenschappelijk en historisch bewustzijn, waardoor kennis over onder andere historische bouwstijlen systematisch wordt uitgebreid.⁶

Dat deze methodes voor omgang met monumenten lang niet eenduidig waren en vaak zelfs lijnrecht tegenover elkaar stonden wordt het best toegelicht met de beroemde tegenstelling tussen de twee beroemdste pleitbezorgers van verschillende benaderingen: Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) & John Ruskin (1819-1900). De eerste stond het volgende voor met restaureren: “een bouwwerk restaureren betekent noch het te onderhouden, noch het te repareren, noch het te herbouwen; [restaureren] betekent het bouwwerk te herstellen in een afgewerkte staat, die misschien zelfs nooit heeft bestaan.”⁷ Dit betreft dus een fixatie op het oorspronkelijke beeld en heeft geleid tot talloze beeldreconstructies.⁸ Een beroemd volger van de leer van Viollet-le-Duc in Nederland is Pierre Cuypers (1827-1921). Hiertegenover staat een fixatie op het originele bouw materiaal dat het levensverhaal van een monument vertelt. De beroemdste pleitbezorger hiervan is de Engelsman John Ruskin aan wiens prachtige proza ik onrecht zou doen door het trachten te vertalen:

1. Tillema, 1975, p1.

2. Denslagen, 1987, p64.

3. Kuipers, 2012, p14.

4. Tillema, 1975, p7.

5. Labuhn, 2008, p26.

6. Labuhn, 2008, p26.

7. Viollet-le-Duc, 1996, p314.

8. Labuhn, 2008, p26.

"Take proper care of your monuments, and you will not need to restore them...Watch an old building with an anxious care; guard it as best you may, and at any cost from every influence of dilapidation. Count its stones as you would jewels of a crown; set watches about it as if at the gates of a besieged city; bind it together with iron where it loosens; stay it with timber where it declines; do not care about the unsightliness of the aid; better a crutch than a lost limb; and do this tenderly, and reverently, and continually, and many a generation will still be born and pass away beneath its shadow. Its evil day must come at last; but let it come declaredly and openly, and let no dishonoring and false substitute deprive it of the funeral offices of memory."⁹

9. Ruskin, 1961, aforisme XIX, p186.

Dit gedachtegoed van Ruskin komt ook duidelijk naar voren in de eerste aanzet tot het beschermen van monumenten in Engeland: *het Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings*.¹⁰

10. Morris, 1996.

Met de publicatie van dit manifest in 1877 kwam er een einde aan de strijd om de restauratiebeginselen in Engeland, waarin architecten die middeleeuwse architectuur 'verbeterden' in conflict kwamen met historische genootschappen. In de praktijk veranderde er weinig, maar niemand heeft de stellingen van dit manifest proberen te bestrijden.¹¹ Kort hierna volgde in 1882 in Engeland de eerste *Ancient Monuments Protection Act*.¹² In Frankrijk had het staatstoezicht op de instandhouding van monumenten al in 1839 geleid tot de eerste officiële restauratiebeginselen door het *Comité des Arts et Monuments*. In de heersende restauratieopvattingen van onder andere Viollet-le-Duc worden deze vaak niet nageleefd, omdat men meende dat deze strenge opvattingen alleen voor bijzondere ruïnes moesten gelden. Het Comité zelf heeft zich na 1848 nauwelijks meer met het restaureren van monumenten bezig gehouden.¹³ In het Duitse taalgebied werd in 1916 de *Katechismus der Denkmalspflege* van M. Dvůrák gepubliceerd, beginselen die aansluiten bij een ontwikkeling die eind achttiende eeuw is begonnen. Deze sluiten zich aan bij het gedachtegoed dat het "eigenlijke restauratiewerk meer en meer moet worden teruggedrongen" zoals ook al in de Engelse en Franse beginselen naar voren kwam.¹⁴

11. Denslagen, 1987, p62.

12. Denslagen, 1987, p24.

13. Denslagen, 1987, p70-72.

14. Denslagen, 1987, p110-111.

Nederland

Ten opzichte van de ontwikkelingen in onze buurlanden gebeurt er in Nederland gedurende de negentiende eeuw vrij weinig op het gebied van monumentenzorg door onverschilligheid van de bevolking en een non-interventiebeleid van de overheid. Er wordt in deze periode meer gesloopt dan gerestaureerd. Tegengeluid komt vanuit verenigingen, zoals de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die in 1842 begint met het uitgeven van opmetingen en tekeningen van historische gebouwen.¹⁵

15. Tillema, 1975, p20.

Het artikel *Holland op zijn smalst*¹⁶ van Victor de Stuers (1843-1916) uit 1873 wordt tegenwoordig beschouwd als een belangrijk keerpunt. Het is een oproep aan de regering om "het vandalisme te beteugelen", en de verzorging van de monumenten en verzamelingen als een nationale zaak te erkennen. Dit leidde tot de benoeming van een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in 1874. De Stuers zelf werd in 1875 referendaris van de afdeling Kunst en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit kan gezien worden als het begin van staatsverantwoordelijkheid voor monumenten, hoewel deze zeer afhankelijk was van slechts één persoon en dus van de persoonlijke opvattingen van De Stuers. Zo kon hij jarenlang zijn stempel drukken op monumentenzorg.¹⁷

16. De Stuers, 1873.

17. Kuipers, 2012, p11-12.

De oprichting van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB; tegenwoordig KNOB) in 1899 is een belangrijke stap naar monumentenzorg in Nederland. Zij heeft tot doel "om de gemeenschappelijke belangen van oudheidkundige verenigingen bij maatregelen tot behoud en kundige restauratie van historische en bouwkundige monumenten bij de Nederlandse regering te behartigen en behoud en goede zorg voor monumenten te bevorderen."¹⁸

18. Medema, 2012, p3.

De bond streefde wettelijke bescherming van monumenten na, maar pleitte allereerst voor een inventarisatie en beschrijving van de Nederlandse monumenten. Zij verzochten de regering de uitgave hiervan te financieren en een commissie van deskundigen in te stellen, die de inventarisatie zou uitvoeren.¹⁹ Op 7 juli 1903 wordt de *Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* geïnstalleerd. Dit leidt tussen 1908 en 1933 tot het opbouwen van de reeks *Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, met daarin de *Geïllustreerde Beschrijving* en de *Voorloopige Lijst van Monumenten*. Daarnaast stelde de NOB een commissie samen om met een concreet plan voor een monumentenwet te komen met De Stuers als voorzitter en Jan Kalf als secretaris, die dezelfde functie vervulde in de Rijkscommissie. In 1910 publiceren zij het rapport *Wettelijke Monumentenbescherming*, de eerste concrete plannen voor een Nederlandse wet ter bescherming van monumenten.²⁰ Dit wetsvoorstel werd door de Minister van Binnenlandse Zaken beschouwd als “zeer afdoende om de monumenten in Nederland te beschermen, maar de schatkist kon een dergelijke regeling niet dragen met name vanwege de bepalingen rond de instandhoudingsplicht.”²¹ Deze instandhoudingsplicht is altijd een heikel punt geweest in de discussie rond monumentenwetgeving. Deze was bedoeld om proportioneel onderhoud aan monumenten af te dwingen en zo vandalisme te voorkomen. “Zo was bescherming van monumenten in eigendom van particuliere eigenaars alleen mogelijk als deze ‘bijzonder belangrijk’ waren voor de geschiedenis en kunst. Overheden en kerkelijke instellingen moesten beperkingen in hun bezit gedogen zodra deze van ‘enig belang’ werden geacht”²² De overheid beschouwde dit als een legitimatie om het eigendomsrecht te beperken en vond dat te ver gaan, hoewel J.W. Frederiks in 1912 in zijn proefschrift over het monumentenrecht had aangetoond dat dit juridisch mogelijk was.²³ Er werd in de daarop volgende jaren veel over monumentenwetgeving gepraat, maar er werd geen monumentenwet aangenomen.

In deze jaren ging het restaureren gewoon door en dit leidde in 1917 tot een Nederlands equivalent van de buitenlandse restauratiebeginselen, de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, namens de NOB door Jan Kalf opgesteld en voorzien van een voorwoord, waarin als grondregel *behoud gaat vóór vernieuwing* geldt.²⁴ In 1918 wordt Kalf de eerste voorzitter van de nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Het is in deze periode ook voorbij met de onverschilligheid van de bevolking. Ten gevolge van de *Vestingwet* uit 1874 hebben veel steden hun vestingwerken ontmanteld en is stadsvernieuwing de norm. Betrokken, vooraanstaande burgers zien veel erfgoed verdwijnen door deze vernieuwing en besluiten zich te groeperen in verenigingen ter behoud van erfgoed zoals *Heemschut* (opgericht in 1911), *Vereniging Hendrick de Keyser* (1918) en *De Hollandsche Molen* (1923).

De bombardementen van Rotterdam en Middelburg en de daarop volgende capitulatie in 1940 dwong generaal H.G. Winkelman als gemachtigd leider van de departementen der regering tot het eerste wettelijke besluit betreffende monumentenbescherming. De *Voorloopige Lijst* kreeg de status van beschermde monumentenlijst en er werd goedkeuring van de Rijkscommissie vereist voor herstel of afbraak van de daarop genoemde monumenten.²⁵ Deze regeling was succesvol en werd na de oorlog overgenomen in het eerste Wederopbouwbesluit van 7 mei 1945. Door verval van dit besluit werd in 1950 de Tijdelijke Wet Monumentenzorg aangenomen. In 1955 werd er een voorstel ingediend voor een Monumentenwet, mét een algemene instandhoudings- en onderhoudsplicht voor elke eigenaar. Hierin weerklonken de uitgangspunten van de NOB-commissie uit 1910. Maar ook in dit voorstel ligt deze instandhoudingsplicht gevoelig. De *Monumentenwet* wordt in 1961 aangenomen, zonder artikel 16 en 18 (instandhoudingsplicht en het recht van de minister om werkzaamheden te laten uitvoeren op kosten van de eigenaar).²⁶

19. Medema, 2012, p3.

20. Medema, 2012, p1-4.

21. Medema, 2012, p5.

22. Medema, 2012, p5.

23. Kuipers, 2012, p15.

24. Kalf, 1917, voorschrift XVII, p26.

25. Kuipers, 2012, p13.

26. Medema, 2012, p7.

Monumentenwet

In de Monumentenwet van 1961 wordt vastgelegd dat monumenten “alle voor ten minste vijftig jaar vervaardigde zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde” zijn. Zij zijn beschermd wanneer ze zijn ingeschreven in de registers, welke door de Monumentenraad worden samengesteld en beheerd. Eenzelfde manier van bescherming geldt voor beschermde stads- en dorpsgezichten. Het is verboden een beschermd monument te beschadigen of te vernielen. Zonder een daarvoor verleende vergunning of in strijd met een vergunning is het verboden een beschermd monument af te breken, te verplaatsen, te wijzigen of te herstellen of op een dusdanige manier gebruiken dat het wordt ontsierd of in gevaar wordt gebracht.²⁷

27. Monumentenwet 1961, artikel 1b, 1c, 1e, 1f, 9, 10 en 14.

De overheid kan een monument dus beschermen door middel van het wel of niet verlenen van vergunningen. Dit geldt alleen wanneer een gebouw geregistreerd is als monument: daarvoor moet het minimaal ouder dan vijftig jaar zijn. Deze grens werd ingesteld, “om zoveel mogelijke te voorkomen, dat het werk van nog levende kunstenaars aan zulk oordeel [over de waarde daarvan uit artistiek en historisch oogpunt] wordt onderworpen”²⁸ De grens bleek vooral een probleem om jonge bouwkunst te kunnen beschermen. Veel van deze gebouwen zijn daarom gesloopt, niet omdat ze niet van ‘algemeen belang’ waren, maar simpelweg te jong.

28. Berlage in: Kuipers, 2012, p17.

In 1988 werd de Monumentenwet herzien en uitgebreid. De grens van vijftig jaar bleef hierin bestaan. Wel werd de term ‘volkskundige waarde’ vervangen door de ‘cultuurhistorisch waarde’. De grootste veranderingen waren echter de decentralisatie en de enorme toename in monumenten. De landelijke overheid trok zich terug; gemeenten kregen de verantwoordelijkheid over alle monumenten die niet in het bezit van het Rijk zijn. Daarnaast verzesvoudigt het aantal monumenten wanneer het *Monumenten Inventarisatie Project* (MIP) in 1990 is afgelopen: van 40.000 in 1988 naar 240.000 in 1990. Dit zijn allemaal monumenten van tussen 1850 en 1940. Veel van deze monumenten doen beseffen dat de betekenis van een monument niet alleen materiaal- of beeldgebonden is, maar ook kan liggen in de structuur, het concept of de functionaliteit van een gebouw.²⁹ In 2007 zijn er 100 monumenten bijgekomen uit de periode 1940-1958 en 89 monumenten uit de periode 1959-1965 in 2013.

29. Labuhn, 2008, p32-33.

Volgens de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (MoMO) uit 2009³⁰ leidde het monumentenbeleid tot een aantal knelpunten:

30. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2009.

- Achteraf toetsen leidt tot het imago van hindermacht
- Te veel focus op objecten, los van hun omgeving
- Een grillige restauratiemarkt door incidentele financiering
- Te hoge administratieve lasten
- Veel leegstand en dreigende leegstand
- Moeilijk toegankelijke kennis.

De Minister wilde het cultuurbeleid aanpassen aan de hand van drie peilers:

- Cultuurhistorische belangen meewegen in de ruimtelijke ordening.
- Krachtiger en eenvoudiger regelgeving.
- Bevorderen van herbestemmingen.

Er wordt echter aan de essentie van de Monumentenwet niets veranderd. De belangrijkste veranderingen zijn de gecreëerde ruimte voor vergunningvrije activiteiten en de plicht voor gemeenten om cultuurhistorische waarden op te nemen in bestemmingsplannen en deze toe te lichten in een cultuurhistorische paragraaf.³¹ De wetswijziging gaat op 1 januari 2012 in.

31. Van Rossem, 2012, p57.

In de nabije toekomst zal de huidige Monumentenwet vervallen en opgaan in twee andere wetten, de *Erfgoedwet* en de *Omgevingswet*. Hiermee wordt de lijn van MoMo voortgezet en getracht de zes knelpunten op te lossen. In de *Erfgoedwet* zal de wetgeving voor de archeologie-, monumenten en museumsector worden samengevoegd en geharmoniseerd. De definities zullen veranderen, en een subsidieverlening komt met een instandhoudingsplicht. Ook wordt het mogelijk een lening voor het onderhoud van een monument af te sluiten. De bescherming voor een rijksmonument zal niet veranderen en nog steeds functioneren door middel van vergunningen.

De bescherming voor gemeentelijke monumenten zal opgaan in de *Omgevingswet*. Hierin zal een transitie plaatsvinden van een object-gerichte bescherming van monumenten naar omgevingsbescherming. De vergunning voor het wijzigen van gemeentelijke monumenten zal opgaan in de omgevingsvergunning.

Een aantal knelpunten zullen naar alle waarschijnlijkheid door deze wetswijziging worden opgelost, maar het eerste knelpunt wordt niet aangepakt. Om dit knelpunt te voorkomen pleitten verschillende vertegenwoordigers vanuit de gemeentelijke Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) tijdens de studiedag van de KNOB³² voor een verplicht ‘contactmoment’ of ‘integraal vooroverleg’ tussen Monumentzorg en de indiener van een vergunningsaanvraag. Dit is niet wettelijk verplicht geworden, maar het staat deze partijen natuurlijk altijd vrij zelf dit overleg te organiseren.

Internationale ontwikkelingen

Naast het tot stand komen van monumentenwetgeving in Nederland en haar buurlanden zijn er een aantal belangrijke internationale ontwikkelingen geweest die het denken over monumenten en restauratie hebben beïnvloed en het besef van ‘internationaal erfgoed’ heeft doen ontstaan.

Een belangrijke stap in deze internationale ontwikkeling zijn de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907 waarbij erfgoed internationaal erkend werd als waardevol cultuurbezit. Bij de conferentie van Athene in 1931 wordt het fundament voor cultureel werelderfgoed gelegd³³ *De Charter van Athene voor de Restauratie van Historische Monumenten*, gepubliceerd bij deze conventie, geeft “algemene principes en doctrines voor de bescherming van monumenten.”³⁴ Na de Tweede Wereldoorlog bleef het niet alleen bij erkenning, maar zorgde de in 1945 door de Verenigde Naties opgerichte UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) met het Cultuurgoederenverdrag van Den Haag in 1954 voor bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict. Het blauw-witte schildje dat op veel monumenten prijkt is het embleem van deze conventie. In 1964 volgt de Charter van Venetië het Charter van Athene op. Hierin wordt voorgeschreven hoe monumenten zo authentiek mogelijk in een passende omgeving bewaard dienen te worden. In deze charters komt het idee van reversibiliteit naar voren, wat heeft geleid tot constrasterend houdig in de uitvoering van restauraties in de daaropvolgende jaren.³⁵

Ter verspreiding van de doctrines en technieken in conservatie wordt ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) opgericht. Aan de charters worden in 1979 het *Burra Charter for Places of Cultural Significance* en in 1994 *The Nara Document on Authenticity* toegevoegd. In het eerste charter wordt de benadering voor het behoud van plaatsen van cultureel belang behandeld, de tweede behandelt een bredere kijk op het begrip ‘authenticiteit’, omdat dit verschillend wordt benaderd in oostelijke en westelijke culturen. In 1972 richt UNESCO de *World Heritage Convention concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage* op met als doel “the identification, protection and preservation of cultural and natural heritage around the world considered to be of outstanding value to humanity.”³⁶

32. KNOB Studiedag 9 januari 2015: ‘Onderhoud verplicht? De Erfgoedwet en de instandhoudingsplicht voor monumenteneigenaren’, Koninklijk Instituut van Ingenieurs, Den Haag.

33. Van der Aa, 2005, p2.

34. ICOMOS, 1931.

35. Zie hoofdstuk 4.

36. UNESCO World Heritage Centre, 2008, p3.

Er komt een Werelderfgoedlijst, waar momenteel 1007 plaatsen met Werelderfgoedstatus op staan. UNESCO beschermt dit werelderfgoed niet zelf: zij stellen zich tot doel om landen die lid zijn van de conventie aan te sporen tot het identificeren van werelderfgoed en dit te beschermen en behouden. Wanneer dit niet gebeurt kan erfgoed op de lijst van bedreigd werelderfgoed komen of eventueel zijn Werelderfgoedstatus verliezen. Dit is eenmaal in Dresden gebeurd. De status van Werelderfgoed biedt dus geen extra bescherming, alhoewel financiële ondersteuning voor het beschermen van dit erfgoed gegeven kan worden.³⁷

37. UNESCO World Heritage Centre, 2008, p9.

Doorgeslagen bewaardrang?

Van Rossem betoogt dat de Monumentenwet een electant succes is geweest: *“mede dankzij de Monumentenwet is erfgoed in Nederland een vanzelfsprekendheid geworden, na 1961 was het niet meer gebruikelijk historische bouwwerken zonder slag of stoot af te breken, Colleges van Burgemeester en Wethouders moesten voortaan gaan nadenken over architectuurgeschiedenis.”*³⁸ Maar er zijn niet alleen positieve geluiden te horen over de bescherming van monumenten. Kritieken richten zich voornamelijk over het conflict tussen bescherming en ontwikkeling. Hospers geeft in dit kader het ‘Nationaal Landschap’ als voorbeeld: *“Een aantrekkelijk landschap wordt tegenwoordig gezien als een plek waar je nog net kunt zien hoe mooi het eens was. En met ‘hoe mooi het eens was’ bedoelen we eigenlijk ‘hoe mooi het voor altijd zou moeten zijn’. Het is de vraag of dat überhaupt wel kan—het landschap is voortdurend in verandering.”*³⁹ Een zelfde vraag zou kunnen worden gesteld over beschermde stadsgezichten of monumenten. Toch heeft volgens OMA momenteel 12% van het aardoppervlak een beschermde status en is er een exponentiële groei te zien wanneer de hoeveelheid kandidaten voor een beschermde status hierbij wordt opgeteld.⁴⁰ Veel van dit erfgoed wordt met dezelfde criteria (door de UNESCO) beoordeeld: een afgelegen boeddhistische tempel krijgt dezelfde beoordeling als de binnenstad van Amsterdam. Dit zorgt voor verregaande bescherming, waardoor de enige toekomst voor steden is *“te zijn wat ze waren”*, aldus Ramo. Een andere interessante stelling van haar is dat: *“als de huidige richtlijnen voor behoud vroeger waren toegepast, had veel van het huidige Werelderfgoed niet bestaan”*. Zo staat de Duomo van Florence te dicht bij het eerder gebouwde Baptisterium, staat de basiliek van Sint Pieter in Vaticaanstad op de plek van een eerdere basiliek en tast de Eiffeltoren het beschermde stadsbeeld van Parijs aan.⁴¹ Is de bewaardrang doorgeslagen? Het is een reëel gevaar en zou een onbedoeld gevolg kunnen worden van Monumentenzorg: een geïnstitutionaliseerd bewaren of het ‘bevriezen van het verleden’ is namelijk het bevriezen van één verleden en daarmee gelijkwaardig aan de ideologische propaganda van een enkele mening op één tijdstip.⁴² Dit botst met de in hoofdstuk 1 besproken verbinding tussen verleden, heden en toekomst.

38. Van Rossem, 2012, p53-55.

39. Hospers, 2014, p69-70.

40. OMA, 2011, p18
Zie afbeelding 2.1.

41. Ramo, 2011, p68-72.

42. Araoz, 2011, p58-59.

Een tweede onbedoeld gevolg van monumentenzorg is dat steden hun monumenten gebruiken voor *city branding*: bedoeld om toeristen te trekken. Plekken die recent zijn aangewezen als Werelderfgoed, laten direct een groei in toerisme zien. Deze groei zorgt voor andere (commerciële) ontwikkelingen, die het erfgoed vervolgens weer bedreigen.⁴³ Ook hier is het idee van beschermen doorgeslagen: een status die ervoor zou moeten zorgen dat een plaats beschermd wordt, zorgt nu voor een nieuwe bedreiging. Een extreem voorbeeld hierin is Venetië. In de historische binnenstad wonen nog minder dan 60.000 mensen; 30 miljoen toeristen bezoeken jaarlijks de stad.⁴⁴

43. OMA, 2011, p22
Zie afbeelding 2.2.

44. Racké & Muskens, 2013.

More and more institutions, government departments and NGOs support and advocate preservation. Currently, about 12% of the world's surface is preserved (the red part); the white part, heritage 'in process' (with the likely outcome of being certified), shows the massive increase this figure is about to undergo. In 1900, the vast majority of the preserved was European. That proportion is being slowly rectified. The white part, showing the advance of heritage-as-a-right, would establish a near equality between continents...

Afbeelding 2.2. Stijging van het toerisme nadat een plek UNESCO Werelderfgoed status heeft gekregen. Cronocaos, OMA, 2011.

Year of first designation of UNESCO World Heritage site

Year	Color
1979-1989	Lightest gray
1990-1999	Light gray
2000-2009	Medium gray
2010-2019	Dark gray

Scale: 0 to 1000 km

Percentage increase in tourism

Country	% increase in tourism
Greenland	+5.2%
Iceland	+17.9%
Estonia	+14.2%
Finland	+3.4%
Kazakhstan	+20.2%
Uzbekistan	+30.3%
Moldova	+12.0%
South Korea	+5.0%
Japan	+7.0%
China	+8.5%
Laos	+16.5%
Hong Kong	+11.6%
Vietnam	+9.2%
Thailand	+19.0%
Malaysia	+11.3%
Philippines	+4.9%
Indonesia	+1.3%
New Zealand	+5.6%
Australia	+1.3%
Madagascar	+13.2%
Uganda	+13.8%
Kenya	+11.7%
Saudi Arabia	+11.1%
Lebanon	+12.3%
Israel	+10.1%
Yemen	+12.3%
Libya	+4.0%
Chile	+6.3%
Argentina	+3.8%
Guyana	+1.8%
Paraguay	+9.1%
Belize	+6.5%
Mauritania	+6.1%
Algeria	+4.3%
South Africa	+4.3%

Countries not members of UNESCO

Conclusie

Waar onderhoud aan gebouwen vanuit functioneel oogpunt altijd een vanzelfsprekende zaak is geweest, is het beschermen van gebouwen en aanwijzen van monumenten ontstaan om sloop en vandalisme te voorkomen. Over de noodzaak van beschermen is men het vaak eens, over de manier waarop bescherming en restauratie plaatsvinden zijn de meningen altijd erg verdeeld geweest.

Nederland is in vergelijking met zijn buurlanden laat geweest met het ontwikkelen van een Monumentenzorg. Eind negentiende, begin twintigste eeuw worden de eerste aanzetten gemaakt voor een monumentenwetgeving, maar het duurt nog tot 1961 tot de Monumentenwet er daadwerkelijk is. Een monumentenstatus wordt verkregen wanneer een gebouw in het monumentenregister wordt opgenomen. Dit biedt niet per definitie bescherming, maar om een monument te aan te kunnen passen is een vergunning nodig.

Zorgen voor en het beschermen van monumenten is in de afgelopen 150 jaar een vanzelfsprekendheid geworden, maar het is belangrijk om deze vanzelfsprekendheid niet zomaar te accepteren. Enerzijds om recht te doen aan de complexe ontstaansgeschiedenis, anderzijds om kritisch te blijven kijken naar de aanhoudende ontwikkeling van de erfgoedbescherming en de keerzijde daarvan, de musealisering van erfgoed. Een tegenreactie op deze musealisering, is het in oogschouw nemen van de *culturele draagkracht*⁴⁵ van een object in het aanwijzen en beschermen van monumenten. Welk behoud is in het belang van het erfgoed zelf? Hoe kan een monument het beste behouden blijven: geconsolideerd of in gebruik? Neem bijvoorbeeld Eise Eisinga's Planetarium in Franeker, waarbij de procedure om Werelderfgoedstatus te verkrijgen is gestart. Een goede ontwikkeling voor het toerisme in de stad en in de streek, maar waar gaat het planetarium uit 1781, gebouwd in een woonkamer, alle toeristen laten?

45. Kuipers & Quist, 2013.

3. DE WAARDERING VAN ERFGOED

Emotion and the senses have a much better memory than the intellect.

Max J. Friedländer. On Art and Connoisseurship.

Wanneer een gebouw de monumentenstatus heeft verworven, is het bij wet verplicht om een vergunning aan te vragen voor ingrepen en veranderingen. Zo wordt getracht te beschermen, omdat het van belang wordt geacht deze gebouw(delen) voor ons en komende generaties te behouden. Hierdoor zijn bijvoorbeeld stenen, mortel en houtwerk beschermd. Maar hetgeen wat beschermd dient te worden—het monument—is het gebouw zelf, niet de losse gebouwdelen. Dus wat maakt het monument een monument? Volgens Labuhn zijn monumenten “*vaak bouwwerken die de ideologisch-theoretische, religieuze, politieke, esthetische, functionele, technische e.a. kenmerken van toen voorbeeldig tot uitdrukking brengen.*”¹ Zij noemt een verzameling van deze kenmerken een maatschappelijk-cultureel kader. Wanneer een bouwwerk beschermt moet worden is er sprake van “*een verandering in dit maatschappelijk-cultureel kader, die een tijdsbreuk tussen nu en toen veroorzaakt heeft, waardoor het bouwwerk in kwestie kwetsbaar is geworden.*”² In de monumentenzorg worden deze kenmerken benoemd en gedefinieerd als waarden die het monument uitdraagt.³ Deze waarden zijn vaak onduidelijk en ontastbaar. Er zijn veel verschillende waarden gebruikt in de literatuur, die elkaar gedeeltelijk overlappen. Het doel van dit hoofdstuk is om een overzicht te krijgen van deze verschillende waarden en ze te systematiseren om ze tastbaar te maken.

1. Labuhn, 2008, p23.

2. Labuhn, 2008, p23.

3. Van Bommel, 2003, p2 & 11.

Bescherming op waarden

Vanaf 1910 werd er in Nederland door de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond gewerkt aan de ontwikkeling van een monumentenwet. Dit resulteerde in het in 1917 gepubliceerde *Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*.⁴ Deze Grondbeginselen en de daarbij horende inleiding zijn jarenlang de richtlijn voor restaureren geweest, daar wet- en regelgeving ontbrak.⁵ In de Grondbeginselen wordt in het eerste artikel de reden tot bewaring van oude bouwwerken aangegeven: “*Oude bouwwerken worden bewaard: om hunne kunstwaarde, om hunne oudheidkundige waarde, om hunne herinneringswaarde. Gewoonlijk zijn deze beweegredenen niet afzonderlijk aanwezig, doch op één of andere wijze verbonden.*”⁶

4. Kalf, 1917.

5. Quist, 2013, p23.

6. Kalf, 1917, p18.

Vijftig jaar later werden monumenten voor het eerst wettelijk gedefinieerd. De Monumentenwet uit 1961 doet dat als volgt in artikel 1: “*alle vóór ten minste vijftig jaar vervaardigde zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde.*” Deze omschrijving is enigszins veranderd bij de herziening van de wet in 1988: “*vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde.*”

Het *Burra Charter*, een richtlijn voor de bescherming en beheer voor *places of cultural significance*, hanteert een vergelijkbare definitie voor dit soort plekken, waarin deze cultural significance omschreven wordt als: “*esthetische, historische, wetenschappelijke, sociale of spirituele waarde voor generaties uit het verleden, het heden of de toekomst*”, waarin deze “*belichaamd wordt in de plaats zelf, haar structuur, omgeving, gebruik, associaties, betekenissen, beschrijvingen en verwante plaatsen en objecten*”. Deze significance zou kunnen veranderen gedurende de tijd.⁷

7. Australia ICOMOS, 2013.

Uit alle bovenstaande definities volgt duidelijk dat het belang van monumenten ligt in hun waarden, en dat deze beschermd moeten worden. Het is belangrijk hier direct twee kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste bezit een monument geen waarden; waarden worden aan het monument toegeschreven.⁸ Vergelijk het met geld. Die waarde die men hieraan hecht betreft niet de waarden van het metaal of het papier, maar de monetaire waarde die men eraan toeschrijft. Om deze reden zal een (aankomend) monument dus door een of meerdere mensen gewaardeerd moeten worden. Ten tweede zal de waardering altijd subjectief zijn (zelfs als deze het algemeen belang omschrijft) omdat ook hetgeen dat van algemeen belang wordt beschouwd

8. Van Bommel, 2003, p11.

9. Van Bommel, 2003, p13.

10. Van der Aa, 2005, p5.

11. Philiipot, 1996, p270.

12. Kuipers, 2010, p31-32.

13. Kuipers, 2010, p32.

14. Quist, 2012, p63.

15. Fritz, 2013, p53.

16. Bijvoorbeeld: Hendriks & Van der Hoeve, 2009.

17. Gesprek met Carlo Huijts, directeur Vereniging Hendrick de Keyser, 13 november 2014.

18. Roos, 2007, p27.

19. Fritz, 2013, p58.

afhankelijk is van de toeschouwer.⁹ Alle bouwwerken worden individueel beleefd, en deze beleving wordt bepaald door iemand zijn houding, ervaring, intenties en eigen unieke omstandigheden.¹⁰ Hierdoor dient de waardering niet afhankelijk te zijn van vooropgestelde criteria, maar moet deze gericht zijn op de ontwikkeling van het historisch bewustzijn en de cultuur van de betrokken mensen.¹¹

Deze waardering van gebouwen wordt de *waarderingskunst* genoemd: “de kunst om het gebouwde erfgoed naar architectuur-, cultuur- en bouwhistorische waarde te schatten.” Zij bestaat uit een dynamisch en veelzijdig proces waarin de verkenning van zowel immateriële kwaliteiten als van tastbare materialen en constructies centraal staat.¹² Pas na een dergelijke waarderingsstap zal een gebouw daadwerkelijk een monument kunnen worden: “Een bouwwerk wordt namelijk pas als monument of erfgoed beschouwd nadat liefhebbers of kenners het als zodanig in beeld brengen of benoemen en de herkenning (identificatie) overgaat in een maatschappelijk procedure van erkenning van de cultuur- en architectuurhistorische waarden (status-verlening door middel van publicatie, plaatsing op monumentenlijst en dergelijke).”¹³

Waarden en de architect

Een monument heeft bij inschrijving in het monumentenregister waarden toegeschreven gekregen. In het geval van een herontwikkeling zullen deze waarden worden aangetast, omdat de bestaande situatie hierbij altijd zal veranderen: “theoretisch gezien is ieder nieuw gebruik van een gebouw, monumentaal of niet, een bedreiging voor het bestaande, want er gaat iets veranderen.”¹⁴ Het is hierbij een illusie te denken dat het bestaande ontzien kan worden bij de verandering: “intervenieren in een belangrijk oud gebouw betekent hoe dan ook ingrijpen in het bestaande.”¹⁵ In het optimale geval zal de architect bij het veranderen de toegeschreven of andere waarden kunnen versterken, nieuwe waarden kunnen creëren en de historie een nieuwe betekenis kunnen geven in de herontwikkeling.

De waardering van een monument beschrijft alleen de delen die beschermd dienen te worden, niet waar de mogelijkheden liggen tot herontwikkeling. Deze vertaalslag zal de architect dan ook voor zichzelf moeten maken. In de praktijk gebeurt dit nauwelijks. Hier maakt de bouwhistoricus een waardering volgens richtlijnen¹⁶, waaruit de architect vervolgens de waarden kiest die hij wil gebruiken en de rest laat liggen.¹⁷ Een dergelijke aanpak reduceert het monument tot een opsomming van waarden. Om dit te voorkomen is het daarom van belang dat de architect zelf ook de waardering kunst beheerst, opdat hij zelf waarden tegen elkaar kan afwegen en deze betekenis kan blijven geven in de toekomst.¹⁸ “Het onderzoek zou eigenlijk een integraal onderdeel moeten zijn in een continue proces van ontwerp en realisatie, het onderzoeksdossier zou nooit moeten sluiten.”¹⁹ Daarom is het voor een ontwerper onder andere van belang de vele verschillende soorten waarden in kaart te hebben en te weten wat ermee bedoeld wordt.

Overzicht van waarden

Om deze waarden in kaart te brengen heb ik besloten om niet zelf een overzicht met waarden op te stellen, maar om een overzicht te creëren met waarden die beschreven worden in de gehele breedte van de literatuur, van filosofische teksten tot handboeken en richtlijnen. Zie bijlage 1 voor het complete overzicht. Na eerst de bronnen waar ze vandaan komen kort te bespreken, zal ik de waarden vervolgens zelf categoriseren. Het doel van deze categorisering is om een indeling te maken en om overlappende waarden uit te kunnen sluiten. Vervolgens zal ik deze categorisering testen door hem te reflecteren op het Pakhuis in Harlingen.

Gebruikte literatuur

De meest filosofische grondtekst over waardering is ongetwijfeld Alois Riegl's *Der moderne Denkmalkultus*²⁰, (Riegl 1996) waarin hij op een zo objectief mogelijke manier de verschillende waarden die een kunstwerk toegeschreven krijgt opnoemt en uitlegt hoe deze met elkaar conflicteren. Vooral het conflict tussen de waarden is belangrijk, omdat dit met de tijd verandert en dus bepaalt hoe verschillende generaties deze waarden beschouwen.²¹ Hoewel de tekst zich op beeldende kunst richt, is deze vanwege zijn objectieve aard ook bruikbaar voor architectuur. In *Het Erfgoeduniversum* wordt de leer van Riegl besproken in de context waarin deze ontstaan is. Hierin menen de auteurs dat "Riegls dialectische waardesysteem openstaat voor actualisering en aanvulling zonder dat het zijn geldigheid verliest"²² en vullen ze deze aan met twee actuele waarden.

*De Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*²³ zijn gericht op het behoud van "Oude bouwwerken". In de *Grondbeginselen* worden een aantal waarden toegelicht waar de *Voorschriften* zich op baseren. Van een zelfde strekking als de Grondbeginselen is *Conservation Principles*.²⁴ Hierin worden de waarden waarop de principles zich richten uitgebreid besproken op een zelfde manier als Riegl dat doet: het laat zien hoe waarden aan elkaar gerelateerd zijn, maar dan specifiek in de context van een plek en de identificatie van mensen met een dergelijke plek.

Drie bronnen bespreken voornamelijk het potentieel van herontwikkeling van een specifiek soort. In *Creatieve fabrieken*²⁵ gaat het hierbij om industrieel erfgoed, in *Hergebruik is waarde maken. Transformatie van rijksgebouwen*²⁶ en in *Transformatie van Kantoorgebouwen*²⁷ zegt de titel genoeg. De waarden die in deze bronnen naar voren komen hebben vooral betrekking op de vraag of een gebouw getransformeerd kan en dient te worden of niet. De waarden beschrijven hier de belevingswaarde van gebouwen en de economische aspecten van herontwikkeling waarbij termen als marktwaarde, boekwaarde en taxatiewaarde de leidraad vormen.

*Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek*²⁸ en *Handboek Duurzame Monumentenzorg*²⁹ hebben beide een praktische insteek. De waarden zijn hier opgesomd in lijsten met aspecten die de bouwhistoricus dient te onderzoeken en dient te verwerken in een waardestelling. Deze waardestelling is volgens de één geen dictaat³⁰, maar volgens de ander bepalen de waarden (hier beschouwd als aanwezig in de materie van het object zelf) wat ongerept moet blijven, dus wat onaanraakbaar is.³¹

In zijn pleidooi *De ontdekking van de Opgave*³² somt Job Roos ook een aantal waarden op als voorbeelden van de overwegingen van de architect. Hoewel deze waarden verder niet worden toegelicht, zijn ze hier voor de compleetheit ook opgenomen.

Categoriseren waarden

Uit het overzicht van waarden (afbeelding 3.1) vallen direct twee dingen op: er is veel overlap en geen enkele van de bronnen is compleet. Om beide beperkingen te overbruggen heb ik waarden uit voorgaande tabel gecategoriseerd in zes hoofdcategorieën:

Beeld

Collectief geheugen

Economisch

Historie

Materiaal & Techniek

Omgeving

20. Riegl, 1996.

21. Talley, 1996, p21.

22. Halbertsma & Kuipers, 2014, p72.

23. Kalf, 1917.

24. Drury & McPherson, 2008.

25. Cerutti & Stam, 2011.

26. Verhagen & De Reus, 2009.

27. Benraad & Remøy, 2007.

28. Hendriks & Van der Hoeve, 2009.

29. Nusselder et al., 2008.

30. Hendriks & Van der Hoeve, 2009, p19.

31. Nusselder et al., 2008, p13.

32. Roos, 2007.

	<i>Riegl, 1996.</i>	<i>Halbertsma & Kuipers, 2014.</i>	<i>Kalf, 1917.</i>	<i>Drury & McPherson, 2008.</i>	<i>Ceruti & Stam, 2011.</i>	<i>Verhagen & de Reus, 2009.</i>	<i>Benraad & Remøy, 2007.</i>	<i>Hendriks & Van der Hoeve, 2009.</i>	<i>Nusselder et al., 2008.</i>	<i>Roos, 2007.</i>
Nieuwheidswaarde Relatieve artistieke waarde Ouderdomswaarde Eigentijdse waarde		Schoonheid	Esthetische waarde (ontworpen of toevallig)				Vertrouwde lelijkheid Cultuurhistorische waarde Symbolische waarde Gesloopt en betreurd Traumatische belevingswaarde			Esthetische waarde
	Opzettelijke herinneringswaarde	Conflictwaarde Nostalgiewaarde	Herinneringswaarde	Sociale waarde Spirituele waarde	Belevingswaarde					Cultuurhistorische waarde Culturele waarde Sociaal-maatschappelijke waarde
	Gebruikswaarde				Toekomstwaarde Functionele waarde	Marktwaarde	Gebruikswaarde Intrinsieke waarde			Economische waarde Gebruikswaarde
	Historische waarde		Geschiedkundige kunstwaarde Oudheidkundige waarde	Historische waarde		Monumentwaarde		Algemene historische waarden Ensemblewaarden/ stedenbouwkundige waarden Architectuurhistorische waarden Bouwhistorische waarden Vanuit gebruikshistorie	Kwaliteit & zeldzaamheid van bouwstijlen en architectuur Betekenis in oeuvre architect Belang m.b.t. geschiedenisthema's, lokale historische ontwikkelingen, historische persoon of gebeurtenis	
				Waarde om bewijst					Uitvoeringskwaliteit oorspronkelijk en historisch waardevol werk Historische materialen en constructies Technische staat van het geheel	
						Omgevingswaarde	Gebouw en omgeving		Betekenis van omgeving voor gebouw Betekenis van gebouw voor omgeving	

Afbeelding 3.1 Overzicht van waarden.

Mijns inziens beschrijven deze categorieën op een heldere manier het gehele overzicht van waarden. Onvermijdelijk zullen ook deze zes categorieën elkaar gedeeltelijk overlappen. Toch is het op deze manier mogelijk de essentiële verschillen in het overzicht van waarden te illustreren. Een nadeel van deze aanpak is dat veel in detail verschillende waarden onder dezelfde noemer vallen. Dit is hier echter geen bezwaar, daar het uiteindelijke doel niet het specifiek benoemen van waarden is, maar het voor de ontwerper tastbaar maken van de waarde van het monument.

Binnen de zes categorieën is een tweedeling te herkennen tussen *Beeld*, *Collectief Geheugen*, *Omgeving* enerzijds en *Historie*, *Materiaal & Techniek* en *Economisch* anderzijds. De laatstgenoemden zijn vaak meetbaar en kunnen daarmee omschreven worden als kenmerken van een object. De drie eerstgenoemde categorieën kunnen daarentegen moeilijk als kenmerk aan een object worden toegeschreven vanwege de subjectiviteit van elke beschouwer. Wanneer deze laatste waarden omschreven worden als *cultuurwaarden*, benoemt Kuipers eenzelfde probleem als volgt: “...het gaat vaker over geld dan over cultuurwaarden. Die waarden zijn moeilijker te meten. Maar zij zijn wel de grondslag van onze cultuur en onmisbaar voor onze beschaving, voor ons mens-zijn.”³³ Een grote, heftige reactie van het ‘publiek’ bij minachting van deze waarden kan daarom verwacht worden.

33. Kuipers, 2010, p20.

Beschrijving van de categorieën

Beeld – Deze categorie drukt uit hoe een object visueel ervaren wordt (zowel door professionals als leken) en wordt beïnvloed door de tijdsgeest. Het beeld kan een ontworpen beeld zijn of een beeld dat door de tijd is ontstaan. Ook het aflezen van de tijd in de vorm van ouderdom valt hieronder. De waarden in deze categorie zijn moeilijk te definiëren en zouden als subjectief bestempeld kunnen worden. Maar het is duidelijk dat bij een ingreep het ontwerp grote invloed op deze waarden kan hebben.

Collectief geheugen – Hier betreft het voornamelijk gevoelswaarden, ze zijn niet tastbaar en vaak niet zichtbaar. Dat maakt ze moeilijk te beschrijven, maar erg belangrijk voor de ontwerper. Onbegrip zou deze waarden gemakkelijk kunnen aantasten, waarbij begrip ze juist zou kunnen versterken. Het ene deel van deze waarden is erg subjectief, het andere juist collectief.

Omgeving – De wisselwerking die het object met de omgeving in ruime zin heeft, had, zou kunnen hebben of zou kunnen krijgen.

Historie – De waarden uit deze categorie worden aan een object toegeschreven met als doel deze waarden vast te leggen en te consolideren voor een volgende generatie. Ze beschrijven een specifiek historisch belang waarvan het beschermen voornamelijk een documentair belang dient. Ze zijn het meest uitgebreid beschreven en er zijn verschillende instrumenten gemaakt om deze waarden uit te drukken, met de bouwhistorische waardestelling als bekendste voorbeeld. Deze groep is het makkelijkst kwantificeerbaar te maken, omdat subjectiviteit hier nauwelijks een rol speelt.

Materiaal & Techniek – Het gaat hier om materialen, bouwtechnieken, uitvoeringstechnieken en vakmanschap die om redenen als ouderdom, zeldzaamheid, authenticiteit en uniciteit gezien worden als waardevol. Ook deze waarden zijn uitgebreid beschreven en worden met verschillende instrumenten kwantificeerbaar gemaakt.

Economisch – Waarden die het economisch belang dienen, ze zijn vaak in geld of getallen uit te drukken. Het is belangrijk deze waarden in beeld te hebben bij herontwikkeling, om plannen aan de realiteit te kunnen toetsen. Deze waarden hebben een natuurlijke neiging om te botsen met *Historie* en *Materiaal & Techniek*.

Aspecten ↓	Dimensies →	Artistiek	Historisch	Sociaal	Wetenschappelijk
Vorm en ontwerp					
Materialen en substantie					
Gebruik en functie					
Traditie, technieken, vakmanschap					
Locatie en ligging					
Gevoel					

3.2 Nara grid, naar:
Van Balen, 2008.

Waarden ↓	Schaal →	Internationaal & Nationaal	Regio & Stad	Ensemble	Gebouw	Exterieur	Interieur
Beeld 							
Collectief geheugen 							
Omgeving 							
Historie 							
Materiaal & Techniek 							
Economisch 							

3.3 Waarden-schaal grid

Tastbare waarden

Het is zowel in het belang van het voortbestaan van het monument als voor de ontwerper om de toegeschreven waarden tastbaar te maken, zodat er een koppeling plaats vindt tussen de waarden en het fysieke gebouw. Hierdoor wordt duidelijk wat men exact tracht te beschermen, hoe waarden versterkt kunnen worden en waar ruimte ligt voor aanpassing. De architect dient dus inzicht te krijgen in de waarden, als hulpmiddel voor een waardering waarin de mogelijkheden voor verandering naar voren komen en een uiteindelijk ontwerp. De ‘turflijsten’³⁴ die hiervoor gebruikt worden zijn geschikt voor een bouwhistoricus, maar in dit kader ongeschikt omdat er aan veel waarden voorbij zou worden gegaan. Hierdoor zou een onderzoek aan de hand van deze turflijsten en slechts op deze waarden leiden tot de volgende conclusie: stop het verval en het consolideren van het monument. Het is niet opvallend dat dit een veel gehoord verwijt is aan Monumentenzorg: “er mag niets met een monument”.

34. Zie bijvoorbeeld: Hendriks & Van der Hoeve, 2009 en Nusselder et al., 2008.

Er is dus behoefte aan een breder instrument dat de waarden kan koppelen aan het fysieke gebouw. Het is interessant om in dit licht het *Nara Grid* te bekijken. Hierin heeft Koenraad van Balen geprobeerd het *Nara document on Authenticity* om te zetten in een instrument met als doel de verschillende aspecten van authenticiteit in gebouwd erfgoed te begrijpen.³⁵ In het grid (afbeelding 3.2) zet hij aspecten van informatie die monumenten geven tegenover verschillende dimensies van cultureel erfgoed.

35. Van Balen, 2008.

Het grid lijkt mij ook in dit geval een geschikte methode om een koppeling tussen de waarden en het fysieke gebouw te maken. Omdat de waarden soms niet van invloed zijn op het gehele gebouw, maar juist op een schaal die het gebouw overstijgt of op specifieke elementen van het gebouw, wil ik een grid opstellen waarin de zes waarde-categorieën worden gekoppeld aan verschillende schaalniveaus (afbeelding 3.3). Zo kan inzichtelijk gemaakt worden voor een specifiek monument welke waarden op welk schaalniveau een rol spelen. De hier gekozen schaalniveaus zijn:

- *Internationaal & Nationaal*
- *Regio & Stad*
- *Ensemble*
- *Gebouw*
- *Exterieur (gevel, element & detail)*
- *Interieur (ruimte, element & detail)*

Toepassing: het pakhuis in Harlingen

De volgende stap is het testen van de bruikbaarheid van het grid aan de hand van een bestaand monument met de vraag: maakt het grid de aan het gebouw toegeschreven waarden tastbaar? In dit geval zal ik zowel het Nara grid als het Waarde-schaal grid gebruiken bij de waardering van het Pakhuis in Harlingen. Door beide grids te gebruiken kan ik het hier opgestelde Waarde-schaal grid vergelijken met een grid dat al eerder positief is getest. Hierdoor kan zowel de methode als de specifieke invulling daarvan op hun bruikbaarheid worden getest.

Tijdens het invullen van deze grids (bijlage 2) bleek dat een aantal waarden niet wordt benoemd in het Nara grid, omdat deze zich alleen op dimensies van cultureel erfgoed richt. Hierbij mist dit grid economische waarden en omgevingswaarden (omgeving wordt in het Nara grid wel als een aspect van erfgoed gezien). Ook wordt er niet specifiek gevraagd op welke schaal dimensies van erfgoed worden beleefd, maar het staat de gebruiker natuurlijk vrij dit zelf te specificeren binnen het grid. Dit is logisch te verklaren vanwege het feit dat dit grid een vertaling is van de tekst van het Nara document on authenticity, en dus alleen termen uit deze tekst gebruikt. De andere as van het grid, de verdeling in aspecten van informatie dwingt tot scherpte en werkt daardoor goed.

Het Waarde-schaal grid (afbeelding 3.3) omvat meer waarden, waardoor niet alleen de dimensies van het cultureel erfgoed worden behandeld, maar ook de potenties die het monument economisch en met de omgeving heeft. De aanpak met verschillende schalen helpt om waarden te bepalen, omdat het dwingt op een specifieke schaal waarden tastbaar te maken. Andersom bleek het lastiger om de waarden aan een specifieke schaal te koppelen.

Conclusie: een definitief grid?

Door beide grids te gebruiken is het gelukt om hetgeen wat waardevol is aan het pakhuis in Harlingen voor mezelf en anderen inzichtelijk te maken. Hoewel de grids allebei hun gebreken bleken te hebben, zijn de uitkomsten van beide grids overeenkomstig (zie bijlage 2). Een hieruit volgende conclusie zou kunnen zijn dat een synthese van de twee tot een definitief grid zou kunnen leiden. Toch durf ik hier mijn vraagtekens bij te zetten. Zo zou het gebruik van één grid beslist tot minder inzicht hebben geleid, omdat beide grids mij gedwongen hebben op een andere manier naar het gebouw en haar waarden te kijken. Het gebruiken van twee verschillende grids heeft mij daarom juist geholpen de waardering aan te scherpen. Het is in dit kader belangrijk te kijken naar het uiteindelijke doel: een methode vinden voor het tastbaar maken van waarden. Het grid is hierin een succesvolle middel gebleken om dit te bereiken. Een definitief grid is niet het doel. Juist het gebruiken van meerdere grids is een onderdeel van het onderzoeken van de methode.

Bij deze methode is de noodzakelijke verzamelde informatie over het pakhuis, als beschreven in de bouwhistorische rapportage, gebruikt om uit te vinden welke waarden aan welke gebouwaspecten of schaalniveaus kunnen worden toegeschreven, wat vervolgens kan resulteren in een waardering.³⁶ Een dergelijke waardering kan als resultaat van een compleet bouwhistorisch onderzoek beschouwd worden; voor de ontwerper is juist de wisselwerking tussen waarden en gebouw van belang: het ingevulde grid. Deze wisselwerking is essentieel in het bepalen van de tolerantie voor verandering bij een ontwerp, omdat handelingen en ingrepen hierop gereflecteerd kunnen worden. Ook kan het grid gemakkelijk aangevuld worden met nieuwe informatie. Het geeft daarmee ook direct de essentie van de herontwikkelingsopgave aan. Er moet een voortdurende wisselwerking zijn tussen onderzoek en ontwerp: het is geen lineair proces. In dit licht moet het grid dan ook beschouwd worden; als een dynamisch hulpmiddel voor de ontwerper en tevens als communicatiemiddel naar andere partijen betrokken in de herontwikkeling.

36. Zie bijlage 8, Tussen Wijn en Water, hoofdstuk 'Waardering'.

DEEL II

VERANDERING

4. INTERVENTIE STIJLEN

Elk soort object waarmee de restaurator zich kan bemoeien vraagt een eigen benadering.

Coenraad Liebrecht Temminck Groll. Een introductie voor de restauratie.

In het tweede deel van het onderzoek wordt het monument op een andere manier benaderd, maar met eenzelfde aanpak. Ook het doel is hetzelfde: het filteren van één specifiek belang en kijken welke informatie dit belang met zich meebrengt. Vervolgens worden deze losstaande belangen samen verwerkt tot een model in het derde deel. In het eerste deel is de benadering gericht op behoud en is onderzocht hoe waarden aan een gebouw gekoppeld kunnen worden. In dit tweede deel staat vernieuwing centraal. Het monument puur ruimtelijk benaderd, als een architectonisch object zonder monumentale waarden. Een object met ruimte, vorm, structuur, etc. dat herontwikkeld gaat worden. In dit deel worden de mogelijkheden tot interventie onderzocht en gesystematiseerd. In de volgende hoofdstukken worden drie onderdelen die de herontwikkelingsopgave typeren behandeld: stijl, typologie en kwaliteiten (de mogelijkheden en beperkingen).

In tegenstelling tot de waarden die aan de hand van een literatuurstudie te categoriseren waren, laat architectuur zich moeilijker indelen. De persoonlijke hand van de architect speelt in ieder ontwerp immers een grote rol. Toch worden in de architectuur ook indelingen gemaakt in de vorm van groeperingen, houdingen, stijlen en typologieën. Deze manier wil ik dan ook gebruiken om interventies in te delen.

Transformatiebenaderingen als tegenstellingen

Kunst (zo ook architectuur) indelen in een bepaalde stijl is iets wat achteraf gebeurt, omdat men dan kan reflecteren op de invloed van deze stijl. Dat dit achteraf gebeurt en dat deze reflectie verandert in de loop der tijd is te merken aan de naamgeving van stijlen. Gotiek die verwijst naar de barbaarse Goten, Modernisme dat verre van modern (in de betekenis van 'actueel') is. Ik geloof niet dat een architect bewust in een bepaalde stijl zal willen ontwerpen omwille van deze stijl, maar dat een architect eerder volgens de normen van de tijdsgeest zal ontwerpen—of juist breken daarmee.

Maar als reflectiemiddel is stijl erg waardevol, omdat het je in staat stelt architectuur, en de houding van verschillende architecten, te kunnen vergelijken. Zo zijn er ook verschillende stijlen te vinden in restauratiebenaderingen of interventies. Reeds twintig jaar geleden stelde Provoost dat het noodzakelijk is herontwikkelingen en interventies op deze manier te kunnen indelen, omdat ze tot dan toe voornamelijk met vage, lege termen werden benoemd als: *eigenheid met respect voor het oude, oud en nieuw moeten in evenwicht zijn, harmonie zonder pastiche, dialoog met het oude of historisch, maar niet historiserend*.¹

1. Provoost, 1995, p9.

Labuhn heeft een indeling gemaakt van verschillende stijlen van restauratie of interventie, die ze in dit geval transformatiebenaderingen noemt. Allereerst benadrukt ze het verschil tussen onderhoud en twee soorten transformatie: *laissez-faire* en *monumentenzorg*. Bij onderhoud wordt de huidige toestand geconsolideerd en onderhouden. *Laissez-faire* zijn pragmatische renovaties, uitdrukkingen van de eigentijdse economisch-technische tendensen.² Dit betreft de renovatie van gebouwen die geen monument zijn. Bij monumentenzorg zijn naast deze pragmatische motieven ook bescherming en culturele motieven aan de orde.

2. Labuhn, 2008, p24.

In haar historische analyse onderscheidt ze vier transformatiebenaderingen: *beeldherstel*, *materiaalconservatie*, *contrast* en *analogie*. Bij beeldherstel staat de esthetiek van het kunsthistorische beeld centraal en wordt de geschiedenis als het ware herschreven door voor één ideaalbeeld te kiezen en de rest van de tijdsporen weg te vagen. Daar tegenover staat materiaalconservatie. Hier gaat het om een conserverende restauratie waarbij het zowel wetenschappelijk als esthetisch verantwoord wordt geacht om een historisch bouwwerk zo origineel mogelijk te laten.³

3. Labuhn, 2008, p26-27.

ONDERGRONDS

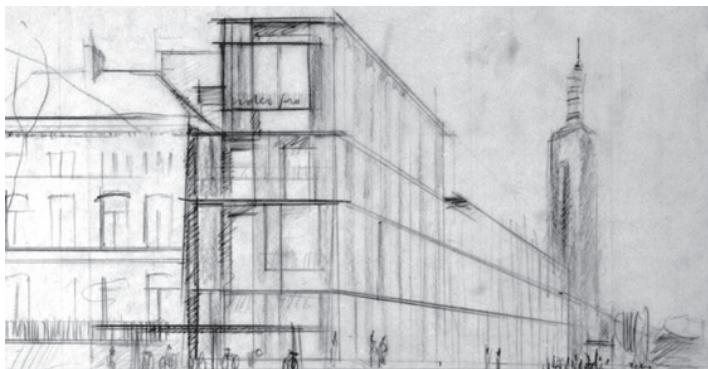
1+1=2

1+1=1

CONTINUITEIT

PALIMPSEST

HEREMIETKREEFT

RECAPITULATIE

FACE-LIFT

Twee voorvechters van deze conflicterende benaderingen, Viollet-le-Duc en Ruskin zijn reeds in hoofdstuk 2 genoemd.

Contrast is een interventie in het bestaande, die contrasterend is met dit bestaande. Het achterliggende idee is dat dit de betekenis van het oude en het nieuwe intensiveert en visualiseert. De nadruk ligt op de eigenheid en eigentijdsheid van het ontwerp; op de eigen identiteit ten opzichte van het oude. Het contrast komt voort uit het Modernisme, dat een breuk met het verleden probeerde te forceren, waardoor er een tegenstelling ontstond tussen 'oud' en 'nieuw'.

Analogie is een benadering waarbij het bestaande door een ingreep wordt getracht te versterken. Uit de interferentie tussen beide ontstaat iets nieuws. Het wordt gekenmerkt door een objectmatige aanpak, waarin het afhankelijk is van de essentie van het object waar de analogie ontstaat. Dit kan in het beeld zijn, maar bijvoorbeeld ook in de structuur, het concept, etc.

Re-Arch & Versmelting

Waar in de negentiende eeuw beeldherstel en materiaalconservatie tegenover elkaar stonden, typeren de restauraties in de tweede helft van twintigste eeuw zich voornamelijk door de keuze tussen contrast en analogie. Dit is in navolging van twee begrippen die in lijn met de praktische toepassing van het Charter van Venetië zijn ontstaan: *reversibiliteit* (omkeerbaarheid), wat vaak tot contrast leidt, en *compatibiliteit* (passenheid), dat tot analogie leidt.⁴

4. Kuipers & Quist, 2013, p6.

Temminck Groll gebruikt in 1973 bij het aanvaarding van het ambt van hoogleraar Restauratie aan de TH Delft deze termen niet, maar omschrijft wel twee manieren van aanpak: "een vroegere toestand terugbrengen, hetzij historiserend, hetzij eigentijds" en "toevoegingen die (in stijl) niet op een oud element teruggrijpen", die gekenmerkt worden door "bescheidenheid of speelsheid."⁵ Hij pleit echter niet voor het kiezen van één benadering: "Zo zien we een veelheid van manieren van doen, waaruit gekozen moet worden. Wat in het ene geval goed is, kan funest zijn in een ander. Er is behoefte aan een zo breed en diepgaand mogelijk onderzoek naar het systeem van verbanden tussen enerzijds de objecten, hun waarden, hun ruimtelijke samenhang, de waarde daarvan, de mogelijkheden en de eisen en anderzijds de manier van aanpak."⁶

5. Temminck Groll, 1973, p8-9.

6. Temminck Groll, 1973, p11.

Dit laatste citaat is een voorbode van een nieuwe ontwikkeling. In 1995 stelt Provoost dat zij deze tegenstelling ziet vervagen en dat er zoiets ontstaat als *Re-Architecture* (Re-Arch), een architectonische opgave van een bestaan gebouw dat opnieuw onderwerp wordt van een architectonisch ontwerp. Hierin gaat het niet meer om eigentijds of historiserend, tussen inventie en conservatie of tussen contrast en mimicry.⁷ Deze opgaven kenmerken zich eerder door "gelaagdheid, pluriformiteit en het verdwijnen van generalistische en normatieve ontwerpprincipes".⁸ De wens is iets te maken dat het oude én het nieuwe overstijgt.

7. Provoost, 1995, p38.

8. Provoost, 1995, p35.

Omdat volgens Provoost de indeling in contrast of analogie niet voldoet om Re-Arch te beschrijven, introduceert ze acht retorische figuren⁹ om deze architectuur mee te beschrijven (zie afbeelding 4.1; de voorbeelden zijn er deel door de auteur bij bedacht):

9. Provoost, 1995, p39-49.

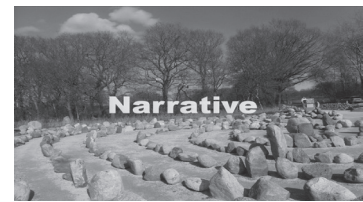
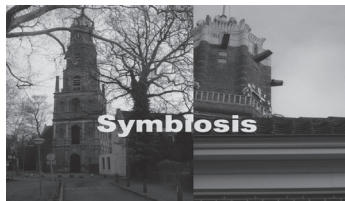
- *Ondergronds* (Hans van Heeswijk uitbreiding Mauritshuis, Den Haag)
- *I + I = 2* (Bentham Crouwel, uitbreiding Stedelijk Museum, Amsterdam)
- *I + I = 1* (David Chipperfield, Neues Museum, Berlijn)
- *Continuïteit* (Rafael Moneo, Stadhuis, Murcia)
- *Palimpsest* (Robbrecht en Daem, uitbreiding museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam)
- *Heremietkreeft* (Van Stigt, Entrepotdok, Amsterdam)
- *Recapitulatie* (EGM architecten, Meespierson bank, Rotterdam)
- *Face-lift* (V8 architects, Sijthoff, Den Haag)

DESIGNED PAST

(NON)DESIGN

PROGRAMMING

Ook Jo Coenen herkent zich niet meer in de tegenstelling tussen oud en nieuw. In zijn intreedende als hoogleraar Restauratie (RMIT) aan de TU Delft pleit hij voor versmelting en tegen een dominante beeldobsessie. Naar zijn mening leidt een teveel aandacht voor het beeld tot een uitholling van de architectuur. In de verhouding tussen oud en nieuw onderscheidt hij vijf 'attitudes': *continuïteit, polariteit, dialoog, congruentie en versmelting*.¹⁰

10. Coenen, 2006, p50-51.

Paul Meurs, tevens hoogleraar bij RMIT, heeft zijn ideeën over dit onderwerp verder ontwikkeld. Hij onderscheidt drie houdingen die de architect kan aannemen binnen de herontwikkelingopgave: ontworpen verleden, (non)ontwerp en programmeren. Binnen deze houdingen geeft hij verschillende stijlen (zie afbeelding 4.2). Maar belangrijker is zijn punt hierbij: dat het slechts slogans zijn en dat er vele opties zijn, maar dat zulke voorbeelden de architect kunnen helpen zijn eigen positie te vinden.¹¹

11. Meurs, 2013.

Betekenis van interventiestijlen

Wat kunnen deze houdingen, benaderingen of stijlen bieden als communicatiemiddel bij de herontwikkeling van monumenten? Het zijn in combinatie met voorbeelden duidelijkere termen voor de omgang met de architectonische opgave van herontwikkeling dan de lege termen van opdrachtgevers die Provoost beschrijft. Toch blijven de termen die de auteurs gebruiken ook nog erg abstract. De vijf houdingen die Coenen beschrijft worden helaas niet toegelicht, waardoor het onduidelijk is wat hij precies bedoelt. Bij Provoost raak ik al snel de draad kwijt in de complexe beschrijvingen van de verschillende figuren. Terwijl Meurs een uitgebreid maar erg specifiek begrippenkader geeft, benadrukt hij ook de beperkte bruikbaarheid hiervan.

Omdat ik van mening ben dat de hierboven genoemde benaderingen, figuren en houdingen elkaar redelijk overlappen zal ik ze hier opnieuw proberen in te delen. In een poging om tot een duidelijker overzicht te komen, zal ik de indeling van Labuhn aanvullen:

- *Beeldherstel (tevens: recapitulatie, versmelting, ontworpen verleden)*
- *Materiaalconservatie (tevens: heremietkreeft, onzichtbare interventie, relict, her-conceptualisatie)*
- *Continuïteit*
- *Contrast ($1 + 1 = 2$, Polariteit, Toolbox, billboard/fragment)*
- *Analogie ($1 + 1 = 1$, Dialoog, Correcte stijl, symbiose)*
- *Verhalend*
- *Laissez-faire / Face-lift*

Wanneer we deze stijlen zouden projecteren op het Pakhuis in Harlingen zou dit tot het resultaat in bijlage 3 kunnen leiden.

Conclusie

De indeling in interventiestijlen is een handig middel om te reflecteren op het resultaat van de architectuur en de houding van de architect. Door voorbeelden te koppelen aan deze stijlen zou de architect met verschillende belanghebbenden het gewenste resultaat van een interventie kunnen bepalen en de invloed van een bepaalde keuze op de interventiemogelijkheden. Er moet wel beseft worden dat een stijl vaak betrekking heeft op één aspect (bijvoorbeeld het beeld) en dat meerdere stijlen gemakkelijk samen kunnen gaan: een contrasterend beeld met continuïteit in het materiaal.

Ik denk daarom dat deze benadering niet als een leidraad gezien moet worden. Zoals eerder gezegd zal de architect niet een bepaalde stijl kiezen en hierin ontwerpen, maar juist een passend antwoord proberen te vinden op de architectonische opgave. Streven naar een bepaalde stijl is dus geen uitgangspunt en zou dat niet moeten zijn. Ik vind daarom de stelling van Provoost dat architecten tegenwoordig iets proberen te maken wat oud én nieuw overstijgt in plaats van de verhouding tussen oud en nieuw te benadrukken veel belangrijker als leidraad. Om dan toch in haar retoriek mee te gaan: wanneer analogie als $1+1=1$ beschouwd kan worden en contrast als $1+1=2$, dan is dit streven $1+1=3$.

Deze stijlbenadering is wel van belang in de communicatie tussen belanghebbenden, waar het niet alleen gaat om het afwegen en indelen van bijvoorbeeld interventies of waarden, maar ook om het begrijpen van elkaar in deze communicatie. Eenduidigheid in het vocabulaire over stijlen is hierbij een belangrijk middel. De interventiestijlen kunnen helpen als communicatiemiddel bij herontwikkeling, maar zullen geen sturende invloed op het ontwerp mogen hebben.

5. EEN TYPOLOGIE VAN INTERVENTIES

*Geen huis is eender in dit stukje straat,
dat voor een deel al een eeuw bestaat.
Harmonisch is het, maar niet volgens plan.
Voor elk ontwerp tekende een timmerman,
geen architect heeft zich daarmee bemoeid.
Wel hebben architecten veel verknoeid.*

Willem Wilmink. Geen huis is eender in dit stukje straat.

5.1 Ingrediënten voor een succesvolle herontwikkeling volgens Nauta Architecture & Research, 2012.

INTERVENTIETIPOLOGIE

AANPASSEN	Verhouding <i>privaat - publiek</i> wijzigen	
	Aangrenzende <i>publieke ruimte</i> wijzigen	
	<i>Interne indeling</i> wijzigen	
	<i>Ingang</i> wijzigen	
	<i>Interieurelementen</i> wijzigen	
	<i>Ruimtes wijzigen</i> door middel van wanden en vloeren (toevoegen/verwijderen)	
	<i>Gevel wijzigen</i> (blinde gevel gebruiken, elementen toevoegen, verwijderen)	
	<i>Dak gebruiken</i>	
TOEVOEGEN	<i>Ondergronds</i>	
	<i>Zijde</i>	
	<i>Boven</i>	
	<i>Nieuwe façade</i>	

5.2 Interventiecatalogus

De tweede manier waarop het monument als architectonisch herontwikkelingsobject wordt benaderd is door middel van typologie van interventies. Een typologie is een verzameling van typen. Hier worden verschillende interventie-mogelijkheden, de verschillende ingrepen die je op een gebouw kan doen, ingedeeld in typen. Vervolgens worden deze typen aan een gebouw (in dit geval het Pakhuis in Harlingen) gespiegeld, om zo op een snelle manier de verschillende mogelijkheden en de gevolgen hiervan te kunnen overzien.

Palazzi of Rotterdam

Het gebruik van een typologie van interventies is geïnspireerd door het onderzoek *Palazzi of Rotterdam*.¹ Dit is een studie naar de mogelijkheden tot hergebruik van leegstaande naoorlogse kantoorgebouwen in Rotterdam. De stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten van deze gebouwen werden geëvalueerd met als doel hun ruimten te reorganiseren en te hergebruiken, opdat er nieuwe economische en culturele waarde ontstond in en rondom het gebouw.

1. Nauta Architecture & Research, 2012.

Een onderdeel van dit onderzoek is de catalogus van mogelijke interventies (afbeelding 5.1). Hierin worden de *palazzi* gekoppeld aan de verschillende interventies die in het pand mogelijk zijn. Niet elke interventie is namelijk zomaar mogelijk door wetgeving. Bijvoorbeeld het Bouwbesluit of de grootte van het kavel waarop het gebouw staat kunnen hierin beperkend optreden. In het onderzoek worden de volgende interventies onderscheiden:

- *Gebruiken van een blinde façade*
- *Verbeteren van de ingang*
- *Toevoeging aan een zijkant*
- *Toevoeging aan de bovenkant*
- *Open binnenplaats*
- *Nieuwe façade*
- *Interne indeling veranderen*
- *Publieke begane grond*
- *Ingreep in de aanliggende publieke ruimte*
- *Gebruik van het dak*

Interventiecatalogus

Met deze catalogus als leidraad heb ik een nieuwe catalogus (afbeelding 5.2) opgesteld. In hoofdlijnen bestaat deze uit dezelfde elementen als de catalogus van de *palazzi*, maar probeert hij gedetailleerder te zijn op specifieke onderdelen, zoals het interieur. Dit leek mij meer geschikt voor monumenten als het Pakhuis in Harlingen.

Ik heb onderscheid gemaakt tussen twee acties, aanpassen en toevoegen. De eerste gaat uit van een ingreep binnen het bestaande gebouw, de tweede van een nieuwe toevoeging. In deze twee acties vallen vervolgens verschillende interventies.

Deze indeling doet alleen nog geen uitspraak over de interventies: ze somt alleen de mogelijkheden op. Ook is er nog geen uitspraak over de mogelijkheden van de interventies: in theorie zijn ze allemaal mogelijk, alleen in de praktijk zullen ze tegen praktische en ethische bezwaren en wetgeving kunnen aanlopen. Bijlage 4 geeft een ingevulde catalogus voor het Pakhuis in Harlingen.

Interventies in het pakhuis

Wanneer een typologie van interventies wordt geprojecteerd op een bestaand gebouw is het een bruikbaar instrument omdat het inzicht geeft in de ruimtelijke gevolgen van een interventie en daarmee ook in de conflicten die ze met zich meebrengen. Als deze interventies vervolgens gekoppeld worden aan de architectonische aspecten van het bestaande gebouw (zie hoofdstuk 6) en een programma (hoofdstuk 7), kunnen de vanuit architectonisch oogpunt meest ideale interventies worden bepaald.

Hier wordt eerst de typologie van interventies op het Pakhuis in Harlingen geprojecteerd. Met een snelle scan wordt het snel duidelijk dat een toevoeging alleen ondergronds of in de hoogte mogelijk is, maar dat de voorkeur ligt bij het intern aanpassen van het gebouw.

Beoordeling van interventies

De in dit hoofdstuk gebruikte aanpak is, net zoals de in hoofdstuk 4 besproken stijlen, niet bindend of sturend voor het uiteindelijke ontwerp. Het doel is om een communicatiemiddel te hebben dat aan kan geven wat de invloed is van een bepaalde interventie. Dit kan dan vervolgens gekoppeld worden aan een bepaalde stijl (hoofdstuk 4), een waarde (hoofdstuk 3) of architectonische aspecten van het gebouw (hoofdstuk 6). In hoofdstuk 8 zullen al deze samen gevoegd worden in één model die de tolerantie voor zulke interventies moet kunnen bepalen.

Daarom ligt ook de invulling van bovenstaande interventietypologie-matrix niet vast. Door andere, extremere houdingen in te nemen kan de uitkomst aangepast worden. Juist dat is de bedoeling, want een dergelijke aanpak is nodig om de tolerantie voor verandering te kunnen bepalen.

6. ARCHITECTONISCHE KWALITEITEN

Space, materials and structure create the link between 'building' and 'architecture, from context to detail. These elements largely determine the appearance of a building.

Hielkje Zijlstra. Analysing Buildings from Context to Detail in Time.

TRASPARENCY AND LIGHTNESS

SUSTAINABLE BUILDING INTERVENTIONS

MIXED USE PROGRAM

TRANSFORM INTO AN ICON

PRESERVATION OF VERNACULAR MATERIALS AND DESIGN

COMBINATION WITH MODERN INTERIOR DESIGN

MEDIATIC CONSOLIDATION THROUGH MARKETING

6.1 Ingrediënten voor een succesvolle herontwikkeling volgens Nauta Architecture & Research, 2012.

In de voorgaande hoofdstukken werd architectuur beschreven aan de hand van stijl en typologie van interventies, gespecificeerd op de herontwikkelingsopgave. Nu worden deze interventies niet zomaar verzonnen als interventie an sich, maar zijn ze een ontwerplossing voor twee elementen die de herontwikkelingsopgave typeren: het bestaande en een (nieuw) programma. Zo zou je kunnen stellen dat een interventie vorm geeft aan de gebruikseisen van een programma in een bestaande situatie (met karakteristieke architectonische kwaliteiten en historische waarden). Een goede interventie combineert deze tot één geheel dat alle elementen weet te versterken én hun bijkomende problemen op kan lossen. Daarom zullen deze elementen nog apart worden onderzocht. In dit hoofdstuk wordt een methode onderzocht om het bestaande gebouw te onderzoeken om zijn karakteristieken te duiden. Deze karakteristieken noem ik de architectonische kwaliteiten; deze kunnen zowel positief als negatief zijn. Het is belangrijk voor de architect deze kwaliteiten te kunnen benoemen en communiceren. Hiermee kan hij zijn handelen verantwoorden. Het levert namelijk de argumenten om een interventie, die in eerste instantie misschien erg radicaal lijkt, inzichtelijk te maken en te verantwoorden.

Ingrediënten

In het onderzoek *Palazzi of Rotterdam* (zie hoofdstuk 5) zijn aan de hand van case studies zeven ingrediënten bepaald die noodzakelijk zijn voor een succesvolle herbestemming (van een naoorlogs kantoorpand in het centrum van Rotterdam). Deze ingrediënten (afbeelding 6.1) zijn openheid en licht, duurzame gebouwinventies, een flexibel programma met gemengd gebruik, het transformeren van het gebouw tot een icoon, het behoud van bepalende historische materialen en details, een combinatie van het bestaande met een modern interieurontwerp en *marketing* van het gebouw.¹ Hoewel sommige van deze ingrediënten erg specifiek op dit onderzoek gericht zijn, geldt een deel ook voor de huidige tendens in de herontwikkeling van monumenten. Ingrediënten als openheid en licht, duurzame gebouwinventies en een flexibel programma zijn eisen die tegenwoordig ook aan monumenten worden gesteld. Daartegenover mag behoud van bepalende historische materialen en details bijna vanzelfsprekend klinken voor een monument.

Maar hoe bepaal je wanneer een gebouw voldoet aan deze ingrediënten? Dit vergt inzicht in de architectonische kwaliteiten, de gebreken en de technische beperkingen van bestaande gebouwen. Ook is het van belang de invloed van een bepaalde interventie op deze kwaliteiten te onderzoeken. Maar ook zonder interventie zijn dit belangrijke aspecten om te begrijpen, in het geval van restauratieve werkzaamheden of onderhoud. Historische en technische aspecten van het gebouw worden in een bouwhistorisch onderzoek of een bouwtechnische beschrijving behandeld.² De architectonische aspecten worden onderzocht met een (architectonische analyse).

1. Nauta Architecture & Research, 2012.

2. Zie bijlage 8 voor zulk onderzoek naar het Pakhuis in Harlingen.

Analyseren en beoordelen van architectuur

Welke aspecten dienen er allemaal onderzocht te worden in deze analyse? Zijlstra heeft een methode ontwikkeld om bestaande gebouwen te analyseren, *Analysing Buildings from Context to Detail in Time*. Hierin worden twee delen, de context (in ruime zin) en het gebouw in een matrix tegenover drie tijdsdimensies gezet: *meant to be*, *has been* en *to be or not to be*. Bij de context onderscheidt ze: opdracht, locatie, architect, typologie en ontwerpproces. Om gebouwen te analyseren gebruikt ze de volgende aspecten: ruimte (interieur en exterieur), structuur (draagstructuur en elementen die structuur bepalen), materialen (de definitie van ruimte door haar materialen door middel van licht, kleur,

		Beeld	Vorm	Ruimte	Oppervlakte	Organisatie	Ontsluiting	Gebruik	Licht	Constructie	Comfort	Veiligheid	Detail
Aanpassen	Privaat - publiek												
	Publieke ruimte												
	Interne indeling												
	Ingang												
	Interieurelementen												
	Ruimtes wijzigen												
	Gevel wijzigen												
	Dak gebruiken												
Toevoegen	Ondergronds												
	Zijde												
	Boven												
	Nieuwe façade												

6.2 Interventie-kwaliteiten grid

textuur, oppervlak, geluid, straling, geur, afmetingen en gewicht), installaties (ter ondersteuning van klimaatcontrole, comfort, onderhoud en communicatie).³ Deze methode wordt samengevoegd in een matrix.

3. Zijlstra, 2009, p61-75

Deze methode is goed bruikbaar om de bestaand gebouw met alle veranderingen te analyseren, maar voor het Pakhuis in Harlingen geeft deze matrix mij te weinig informatie over de specifieke architectonische kwaliteiten van het gebouw nu. Voor het pakhuis wil ik de huidige architectuur grondiger analyseren. Daarom ben ik te rade gegaan bij de *Delftse Methode*⁴, die in principe ook ten grondslag ligt van Zijlstra's matrix. Hieruit heb ik de volgende criteria voor een zo compleet mogelijke analyse gekozen:

4. Molema, 1999.

- Beeld
- Vorm
- Ruimte
- Oppervlakte
- Organisatie
- Ontsluiting
- Gebruik
- Licht
- Constructie
- Comfort
- Veiligheid
- Detail.

De conclusie van deze analyse voor het Pakhuis in Harlingen is te zien in bijlage 5. Ik heb deze elementen bestudeerd door middel van analysetekeningen, foto's en bezoeken aan het pand zelf, na het doen van het bouwhistorisch onderzoek. De tabel vat dit slechts samen. Maar het maken van deze tabel aan de hand van de gestelde criteria helpt goed om de beperkingen en de kwaliteiten van het pand in kaart te brengen en daarmee hetgeen waarmee de architect mee moet werken te verduidelijken. Dit kan helpen het standpunt van de architect te verduidelijken.

Kwaliteiten en interventies

Deze criteria kunnen ook helpen bij het aangeven wat voor soort interventie vanuit een architectonisch oogpunt mogelijk en wenselijk is en welke juist niet. Ook hiervoor zal ik een grid gebruiken, dat ik het *interventie-kwaliteiten grid* (afbeelding 6.2) noem. Hierin staat de criteria tegenover de interventietypologie uit hoofdstuk 5 worden gezet. Wanneer beiden elkaar beïnvloeden, is het vakje ingekleurd.⁵ Er is niet gekozen voor een waardering van deze invloed (bijvoorbeeld positieve of negatieve invloed) omdat dat van het ontwerp afhankelijk is. *Dat* ze elkaar beïnvloeden is duidelijk, *hoe* ze dat doen staat nog niet vast.

5. Voor het ingevulde grid van het Pakhuis in Harlingen, zie bijlage 6.

Conclusie

Waar het waarde-schaal grid (hoofdstuk 3) de positie van de monumentenzorg inzichtelijk probeert te maken, doet het interventie-kwaliteiten grid dat voor de positie van de architect. Beide grids zijn niet bedoeld om direct een uitkomst te geven, maar als communicatiemiddel dat een overzicht van vele informatie vanuit beide standpunten probeert te maken en dit visueel samen probeert te vatten.

DEEL III

TOLERANTIE

7. PROGRAMMA

Voor bouwwerken, die aan hun oorspronkelijk gebruik zijn onttrokken, en geen nieuwe bestemming van praktisch nut hebben gevonden, gelden de volgende bepalingen:

Indien zij bouwval zijn, vermijde men verbouwingen en beperke zich strikt tot hetgeen noodig is om verder verval te voorkomen

Indien zij nog voldoende volledig en hecht zijn, geve men er een nuttige bestemming aan en behandel ze in overeenstemming daarmee, of beware ze als bewijsstukken en bepale zich dan tot onderhoud.

Jan Kalf: Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken. Lemma XI.

Het derde deel van dit onderzoek brengt de twee voorgaande delen samen. De werkwijze van Monumentenzorg en de architect zijn los van elkaar beschreven in de delen 'behoud' en 'verandering' om meer inzicht te geven in hun posities. Deze scheiding is alleen aangebracht ten behoeve van mijn onderzoek; in de praktijk zullen deze twee delen niet zo drastisch gescheiden zijn, maar eerder met elkaar verweven. Een monumentenzorger denkt niet alleen in behoud van het bestaande maar ziet ook de noodzaak voor verandering bij een nieuw gebruik. En een architect werkt niet puur ruimtelijk, maar maakt gebruik van de historische aspecten en probeert deze te behouden. Dit derde deel is er dan ook op gericht om te kijken in hoeverre deze werelden verweven zijn en hoe je vanuit beide samen de tolerantie voor verandering kunt bepalen. In hoofdstuk 8 wordt er met de kennis uit de voorgaande hoofdstukken een model opgesteld, dat wordt getest met een ontwerpopgave voor het Pakhuis in Harlingen als beschreven in hoofdstuk 9. In dit hoofdstuk wordt eerst nog ingegaan op het programma, omdat dit een grote rol speelt in de herontwikkelingsopgave en dus invloed heeft op het tolerantievraagstuk.

De rol van het programma

Wanneer er sprake is van een herontwikkelingsopgave betekent dit dat het oorspronkelijke programma niet voldoet. Een programma kan niet voldoen omdat het zó succesvol is dat er andere gebruikseisen aan het programma (en gebouw) gesteld worden. Dit leidt dan vaak tot een verbouwing met uitbreiding, zoals bij veel monumentale musea is gebeurd de afgelopen jaren in Nederland.

Maar vaker zijn er minder positieve oorzaken. De gebruikersgroep neemt af waardoor er geen maatschappelijke behoefte meer aan het programma is, zoals bij veel kerken of bij scholen in krimpregio's. Er kan geen behoefte meer aan het programma zijn door wetgeving of doordat het programma functioneel verouderd is, zoals bij industrieel erfgoed (in binnensteden) of pakhuizen. Bij deze voorbeelden leidt het niet meer voldoen van het programma vaak tot leegstand en vraagt een herontwikkeling dus om een nieuw programma.

Uit het voorbeeld van de musea blijkt dat het behoud van het programma niet per definitie ook het behoud van de vorm betekent. Andersom hoeft een nieuw programma het behoud van het bestaande gebouw ook niet te bedreigen. Wel is er een duidelijk verband tussen het programma, de ruimtelijke expressie daarvan, de interventie die daaruit volgt en de waarden. Elk programma heeft andere gebruikseisen die om aanpassingen vragen, die de mogelijkheden en dus het soort interventie bepalen.

Dit verband zou negatief kunnen zijn (de waarden worden bedreigd door de ruimtelijke expressie van het programma), maar ook positief (de waarden structureren de ruimtelijke expressie van programma). Dit laatste zou mijns inziens dan ook het streven moeten zijn in de herontwikkeling van een monument, zodat je kan voorkomen dat de herontwikkeling een (zichtbare) compromis wordt tussen de belangen van alle betrokkenen.

Het is daarom door de samenhang tussen programma, interventie en waarden belangrijk een 'passend' programma te vinden. Het programma bepaalt immers het soort interventie wat nodig is en daarmee hoe er wordt omgegaan met de waarden. Een niet passend programma botst met het idee van behoud. Idealiter moet er een programma gevonden worden dat niet alleen mogelijk is, rendabel is, rekening houdt met het bestemmingsplan etc., maar een programma dat past bij het soort gebouw dat het monument is en waar draagkracht voor is vanuit de omgeving.

Wat is een passend programma dan precies? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) definieert passend hergebruik als een gebruik waarbij een nieuwe 'laag' aan het monument toegevoegd in tegenstelling tot een gebruik waarbij maximale uitbating van het casco voorop staat.¹

1. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013, p41.

Het aantal opties voor een passend programma verschilt dan ook per soort gebouw: een lege fabriekshal biedt een ruimer aantal mogelijkheden dan een leegstaande kerk. Maar ook hierin zijn uiteindelijk (waarschijnlijk met meer moeite) creatieve en passende oplossingen te bedenken, zoals het beroemde voorbeeld van de boekhandel in de voormalige Dominicaner Kerk te Maastricht (afbeelding 7.1). Deze werd daarvoor jarenlang als fietsenstalling gebruikt, waarbij de consensus is dat de huidige functie als boekhandel beter past bij een 700 jaar oude kerk. De vraag blijft echter of een boekhandel nog steeds als passende oplossing zou worden gezien in een kerk, wanneer de voorgaande functie van het gebouw hoogwaardiger was geweest. De tolerantie voor de mate waarin een programma passend is, is dus ook afhankelijk van het vorige programma of hoe lang het gebouw leeg staat.

Een passend programma?

Het vinden van een passend programma klinkt als een goed voorbeeld van "gemakkelijker gezegd dan gedaan", want hoe bepaal je een passend programma? De RCE benadrukt ten eerste het zo vroeg mogelijk betrekken van verschillende partijen en hen duidelijkheid bieden. Duidelijkheid over wat mogelijk is volgens het bestemmingsplan, over welke ruimte er is voor functiewijziging en over de cultuurhistorische waarden: wat moet behouden blijven en waar is ruimte voor transformatie?² Deze duidelijkheid kan alleen verkregen worden wanneer er zo veel mogelijk informatie beschikbaar is in de vorm van cultuurhistorisch onderzoek, archeologisch onderzoek, bouwhistorisch onderzoek, tuinhistorisch onderzoek, bouwkundig onderzoek, oriëntatie op ruimtelijk beleid en een oriëntatie op de vergunningverlening. Vervolgens worden met dit onderzoek scenario's opgesteld, welke vervolgens in modellen kunnen worden uitgewerkt. Voor een aantal specifiek soort bouwwerken welke waarschijnlijk niet meer in hun originele functie zullen worden gebruikt (boerderijen, dijken, kloosters, watertorens, molens, groen, kasteelruïnes en kerken) heeft de RCE een brochure met scenario's in de serie *Een toekomst voor...*³ uitgebracht. Met deze werkwijze hoopt de RCE uiteindelijk een hergebruik te stimuleren welke passend en duurzaam is. Gedurende dit proces wordt tijdelijk gebruik gestimuleerd.

2. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013, p33.

3. Zie voor deze reeks: www.cultureelerfgoed.nl/publicaties-rce.

In hun onderzoek naar het herbestemmen van religieus erfgoed in de Randstad pleitten Loes Kellendonk en Harald Schout dat naast het gebouw en het perceel ook de omgeving onderzocht moet worden, omdat deze een grote invloed heeft op het wel of niet slagen van een bepaalde functie. Dit betreft de behoeftes vanuit de omliggende wijk, de sociale kenmerken van een wijk rond een object, de waardering van de leefbaarheid in die wijk en het ontwikkelingsklimaat, nu en in de toekomst (Kellendonk & Schout, 2013)p8-9. Voor de prognoses van deze gegevens in de toekomst hebben zij een extern onderzoeksbureau ingehuurd, wat deze werkwijze niet zomaar voor iedereen geschikt maakt.

Een passend programma laat zich dus helaas niet vanzelf vinden, maar de methode die het RCE gecombineerd met een onderzoek over de omgeving zou een aanknopingspunt kunnen opleveren. Daarmee kan het een eerste aanzet zijn bij het vinden van een nieuw gebruik.

Programma in het pakhuis

Voor een nieuw programma in het pakhuis in Harlingen heb ik eenzelfde werkwijze gehanteerd. Ik heb zowel diepgaand bouwhistorisch en bouwkundig onderzoek

naar het gebouw gedaan,⁴ als de omgeving onderzocht. In dit geval bestond het omgevingsonderzoek niet uit prognoses, maar uit interviews met vertegenwoordigers van de *gemeente Harlingen* en de *Harlinger Ondernemersvereniging* (HOV), architect *Hans Heijdemann* (voormalig stadsarchitect Leeuwarden), *Reid de Jong* (oud-architect, bewoner van de laatste vuurtoren aan de Zuiderzee in Workum, beschermer van verschillend gebouwd en varend erfgoed in Friesland) en verschillende omwonenden en passanten.

Vanuit het onderzoek heb ik mij twee vragen gesteld: *wat is een wenselijk programma vanuit het gebouw en vanuit de omgeving?* Uit het gebouwonderzoek bleek dat het gebouw altijd een industriële opslag functie heeft gehad: voor wijn en graan, als zeepziederij en als opslag voor een aannemer. Het pakhuis staat in het bestemmingsplan vermeld als bedrijfsruimte. Bijzonder is dat de voorgevel aan de zijde van de Noorderhaven is gebouwd als de gevel van een woonhuis. Waarschijnlijk bestond er het idee om het pand te kunnen verbouwen tot woonhuis, alleen is dit nooit gebeurd. Vanuit het pand gezien is een opslagfunctie het meest wenselijk.

Vanuit de omgeving kwamen er andere wensen. Ook in Harlingen is er veel leegstand in bedrijfs- en winkelruimtes, dus is daar geen behoefte aan. Aan woonruimte is wel behoefte, voor specifieke doelgroepen. In Harlingen zijn relatief veel echtscheidingen en er is geen geschikte betaalbare woonruimte voor pas gescheiden ouders, die nog dicht bij hun voormalige echtgenoot en kinderen willen wonen. In Harlingen is dus behoefte aan een *opvanghuis voor pas gescheiden ouders*.⁵ Een ander voorbeeld van een specifieke doelgroep zijn senioren die nog geen hulp behoeven, maar wel gedeeltelijk samen willen wonen om op elkaar te kunnen letten.

4. Zie bijlage 8: Tussen wijn en water.

5. Aboutaleb, 2014.

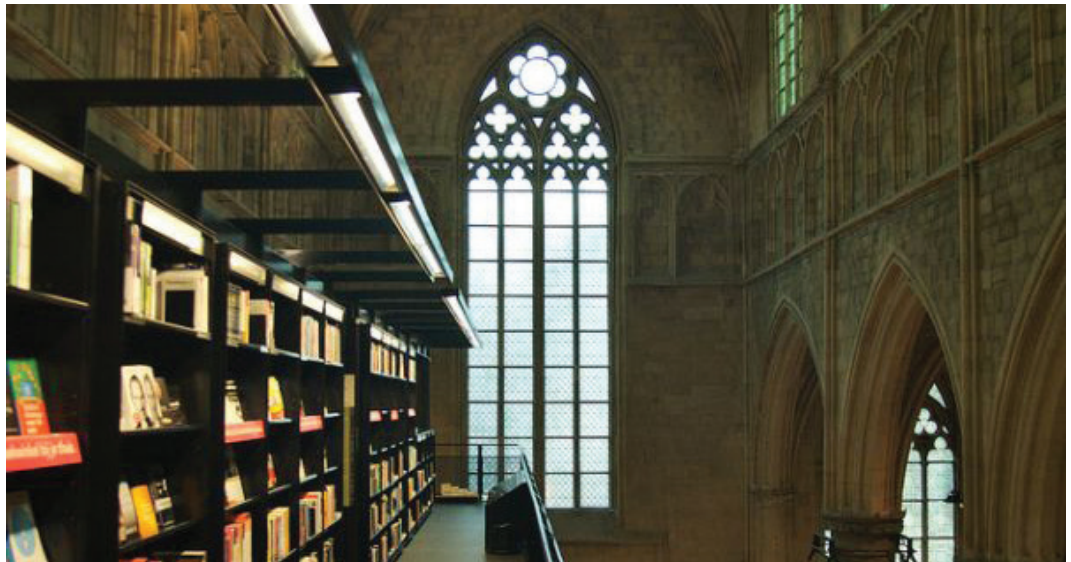
Hierna heb ik drie scenario's geschetst voor het hergebruik van het pakhuis:

Consolidatie – Hierbij wordt het pand geconsolideerd in zijn huidige situatie als leegstaand pakhuis, en op deze manier verhuurd of opengesteld voor bezoekers als 'object' voor de omgeving. In het eerste geval zou het een nieuw gebruik kunnen krijgen als opslag, in het tweede geval zou er ruimte worden gecreëerd voor diverse vaste (bijvoorbeeld een atelier) of pop-up activiteiten. Om de historische waarde van het pand en voor Harlingen aan publiek te kunnen tonen dient er minimaal op de begane grond een verbinding te zijn tussen Noorderhaven 106 en Roeperssteeg 2, met eventueel een verbinding naar Voorstraat 61 tijdens specifieke openstellingen zoals bijvoorbeeld Open Monumentendag.

Hergebruik in de bestaande situatie – In dit scenario wordt er een nieuwe functie voor het gebouw gezocht, met als doel het gebouw te hergebruiken in de huidige opzet, zonder grote aanpassingen. Een nieuwe functie zou moeten aansluiten bij de originele functie van het gebouw, dus dient er in dit geval gedacht te worden aan de handel overzee: opslag en overslag van exotische en luxe goederen via de haven en tevens de verkoop en productie van dit soort goederen. Men kan hierbij denken aan biologische, ecologische, duurzame en/of streekproducten. Ook kan het gebouw gebruikt worden als reclame voor deze goederen en een educatieve functie hebben. De handel over water naar het pakhuis kan een activiteit worden die veel toeristen kan trekken en zo de binnenstad van Harlingen een nieuwe dynamiek geven.

Aanpassing bestaande situatie voor nieuw gebruik – Hier wordt het gebouw zo aangepast, dat het deze nieuwe functie van woningen kan huisvesten. Het verbouwen van dit pakhuis tot een woning biedt verschillende kansen en uitdagingen. Zo kunnen er vanwege de enorme diepte van het pand bijzondere woningen worden gemaakt die ruimte creëren voor de speciale woonconcepten waar in Harlingen vraag naar is. Maar ook kunnen er grote luxe appartementen worden gemaakt.

7.1 Boekhandel Dominicanen, Maastricht (foto: Marcel de Jong).

7.2 Schoenerbrik Tres Hombres (foto: Hajo Olij).

7.3 Kits Nordlys IV.

Een ouderwets principe in deze tijd

Elk van de bovenstaande scenario's kan worden uitgevoerd en bij elk zal de wisselwerking tussen programma, (non)interventie en waarden anders zijn. Elk scenario heeft zo zijn gevolgen voor het bestaande pakhuys. Het scenario's consolidatie en hergebruik zijn het meest behoudend, maar hebben een tijdelijk karakter en bieden daardoor ook het minst zekerheid als lange-termijn oplossing. Het scenario aanpassing geeft het pand een nieuwe bestemming, maar de gebruikseisen ten opzichte van daglicht, verdiepingshoogte en comfort vragen om aanpassingen die mogelijk in conflict komen met de waarden van het historische deel.

Het is daarom zoeken naar een programma waarin de wisselwerking tussen deze drie optimaal is en waarbij zowel het beste voor het pand als het beste voor de omgeving naar voren komt. Daarom heb ik mijzelf de vraag gesteld: hoe kan je een oud pakhuys in de historische binnenstad nu nog steeds behouden als pakhuys, met dezelfde dynamiek als toen? Uiteindelijk heb ik mijn oplossing gevonden in een programma dat bovenstaande scenario's combineert: een pakhuys voor rederij *Fairtransport*⁶. Dit is een *CO₂-uitstoot vrije* rederij met 's werelds enige zeilende transportschepen zonder motor, de Tres Hombres en de Nordlys (afbeelding 7.2 & 7.3), die al vijf jaar lang slechts met windkracht lading over de Atlantische Oceaan verscheept. En dit rendeert: bedrijven adverteren zich graag met een dusdanige manier van vervoeren van hun producten en klanten zijn bereid meer te betalen voor hun product wanneer het fair getransporteerd is.

6. Zie: <http://fairtransport.eu>

Een dusdanige toepassing van een ouderwets transportprincipe in het nu past perfect bij het idee van het behouden van een uitzonderlijk origineel en gaaf pakhuys in een historische havenstad. Dit concept van Fairtransport Pakhuys zal verder worden ontworpen in mijn afstudeerproject met een programma dat een combinatie is van opslag, werkplaatsen voor het onderhoud van schip en tuigage, winkelruimte ten woningen voor de schippers en de bemanning.

Conclusie

Er is geen methode voor het direct vinden van een passend programma. Toch heeft het in mijn geval geloond om de methode die het RCE aanraadt, gecombineerd met creatief denken, te gebruiken. Want dit heeft tot een passend programma geleid. Het kan een uitzonderlijk geval zijn, en de financiële en bestuurlijke haalbaarheid van het programma is ook nog niet bewezen (en valt buiten het doel van het afstudeerproject). Twee dingen staan wel vast. Ten eerste is zonder grondig onderzoek naar het gebouw, het perceel en de sociale en fysieke omgeving de kans op het vinden van een passend programma gering. Ten tweede kost het vinden van een passend programma en de juiste koper, huurder of opdrachtgever tijd. In deze tijd staat het gebouw vaak leeg, daarom loont het vaak om in de tussentijd een tijdelijk gebruik⁷ te vinden.

7. De kwestie van tijdelijk gebruik in (modern) erfgoed wordt uitgebreid besproken in Quist, Stroux & Bierman, 2012.

8. TOLERANTIE

Als het restaureren van historische substantie probleemloos verlopen is, wil dat echter nog niet zeggen dat een verbouwing geslaagd is. Het gaat dus blijkbaar om heel andere kwesties. Het gaat om vragen als: hoe moet een monument verbouwd worden? Wanneer worden monumentale waarden aangetast? Vragen die dagelijks voor grote problemen zorgen. Vragen die gaan over architectuur.

Maarten Fritz. Restaureren komt zelden voor.

In de voorgaande delen is er onderscheid gemaakt tussen enerzijds het perspectief van de Monumentenzorg: behoud, en anderzijds de architect: verandering. Er is steeds gefocust op één specifiek onderdeel van een proces dat we *behoud door ontwikkeling van een monument* zouden kunnen noemen. Dit hoofdstuk probeert deze onderdelen samen te brengen om dit proces te duiden en zo de onderzoeksvraag: *hoe bepaal je de tolerantie voor verandering van een monument te beantwoorden*.

Onderdelen & instrumenten

In het eerste deel is het behoud van erfgoed vanuit een filosofisch en historisch oogpunt bekeken. We hechten belang aan ons erfgoed omdat het herinnering, identiteit en inspiratie geeft. Het erfgoed wordt wettelijk beschermd door het op een lijst met beschermde monumenten te plaatsen. Om vervolgens het monument te kunnen wijzigen is een vergunning nodig. De argumenten om een gebouw tot monument te maken worden aangedragen door de toegeschreven waarden die ze uitdragen. De hiervoor benodigde informatie komt uit het monument zelf, tekeningen, foto's en andere archiefstukken en worden gebundeld in *bouwhistorisch en bouwtechnisch onderzoek* (met eventuele waardestelling).

Er mist vaak nog een correlatie tussen waarden en het fysieke gebouw. Om de waarden te koppelen aan het gebouw heb ik het *Nara grid* van Van Balen¹ en een zelf ontwikkeld *Waarden-schaal grid* gebruikt.

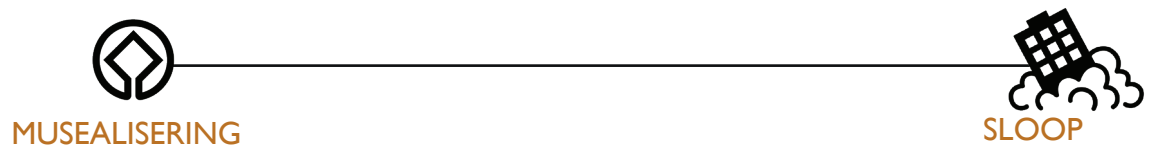
1. Van Balen, 2008.

In het tweede deel heb ik vanuit het perspectief van de architect naar het gebouw gekeken. Door middel van stijl, typologie en architectonische kwaliteiten. Stijl kan hierbij voornamelijk als communicatiemiddel gebruikt worden aan de hand van voorbeelden van bestaande projecten. Typologie heb ik gebruikt om verschillende interventie-mogelijkheden in kaart te brengen. Deze *typologie van interventies* kan aan elk specifiek gebouw gekoppeld worden. Met een *architectonische analyse* worden de kwaliteiten en beperkingen van een gebouw in beeld gebracht. Informatie komt uit het gebouw zelf, uit tekeningen en uit foto's. De invloed van een interventie op de criteria van de analyse worden in beeld gebracht met een *interventie-kwaliteiten grid*. Hierin wordt de invloed alleen aangegeven, maar verder niet gewogen en benoemd.

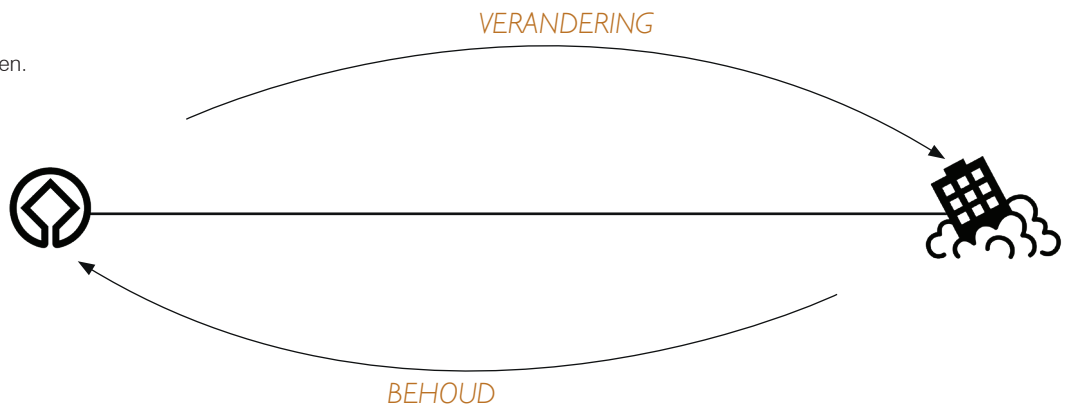
Een programma (hoofdstuk 7) stelt gebruikseisen aan een pand. Behoud van een monument hoeft niet behoud van het programma te betekenen, maar wel het vinden van een 'passend' programma. Met een nieuw programma, en veranderde gebruikseisen, worden de architectonische kwaliteiten en gebreken in een context geplaatst. Dit bepaalt dan ook de benodigde interventie en de invloed van de interventie op de waarden. Er is geen richtlijn voor het vinden van een passend programma. Wel kunnen *uitersten* worden gesteld.

Bij het Pakhuis in Harlingen gaf de combinatie van onderzoek met grids aan dat de waarden in het gehele complex van koopmanshuis met twee pakhuizen zit, de gevels aan steeg- en havenzijde, de wand die de twee pakhuizen scheidt en de algemene gaafheid van het pand. Architectonische kwaliteit is de beleving van de ruimte en de algehele diepte. Nadelen zijn de lage verdiepingshoogte en het gebrek aan comfort. Interventies kunnen voornamelijk in de hoogte, in de diepte of binnen plaatsvinden. De uiterste passende programma's zijn enerzijds pakhuis, anderzijds woningen.

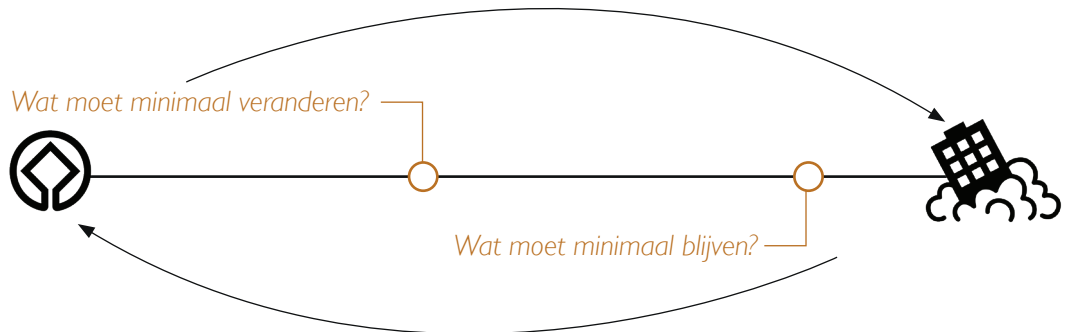

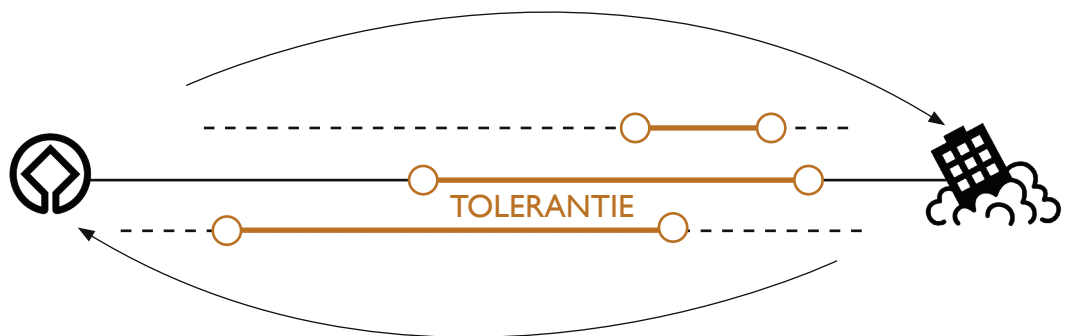
8.1 Schaal met twee eindpunten.

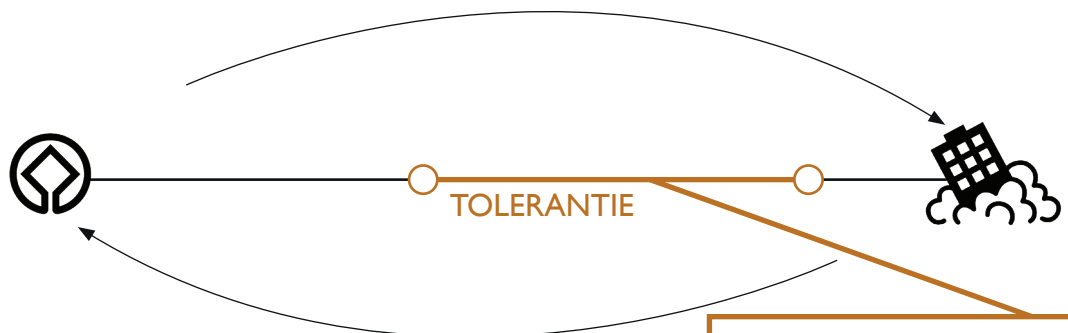
8.2. Twee bewegingen neigen naar de eindpunten.

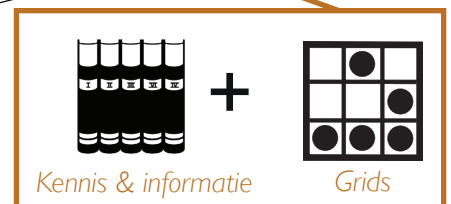
8.3. Bepalen van uitersten.

8.4. Gebied tussen de uitersten is de tolerantie. Deze staat niet vast.

8.5. De tolerantie wordt door middel van kennis, informatie en grids gespecificeerd.

Een model voor tolerantie

In de inleiding spreek ik over een grijs gebied tussen behoud en verandering. Ik zal dit verduidelijken met het volgende model (zie afbeelding 8.1 - 8.5). In dit model wordt de omgang met een monument gevisualiseerd als een schaalbalk met als eindpunten musealisering en sloop. Rondom dit monument zijn twee bewegingen gaande die neigen naar één van de eindpunten: behoud neigt naar musealisering, verandering neigt naar sloop.

Nu worden vanuit deze twee bewegingen uitersten bepaald vanuit waarden, programma, interventies en kwaliteiten van de bestaande architectuur. Het ene uiterste richting musealisering wordt bepaald door een behoudend programma met de minimale interventie die hiervoor nodig is, het andere uiterste door een programma met veel vernieuwingen en wat minimaal (volgens de waarden) moet blijven. Het gebied tussen deze twee uitersten zou je kunnen zien als een verhouding tussen behoud en verandering die getolereerd wordt, als de speelruimte die is er voor een herontwikkeling.

Tolerantie

In het model is tolerantie dus geen absolute waarde, maar de afstand tussen de twee uitersten—de balans tussen behoud en verandering. Dat komt omdat er niet zoiets is als ‘de’ tolerantie, omdat deze van vele factoren af hangt: het soort opgave, het gebouw, het monumentale, het programma, etc.

In het bepalen van tolerantie gaat het juist om al deze subjectieve factoren. De betrokkenen hebben vaak kennis van één bepaalde benadering richting het monument: kennis van behoud of van verandering. Om de tolerantie voor verandering te bepalen—waar de uitersten liggen in het model of wat er gebeurt wanneer deze verschuiven—dienen de betrokken partijen hun kennis met elkaar te kunnen communiceren om zo hun standpunt te beargumenteren. Ook de communicatie naar buiten is belangrijk, om uiteindelijk besluitvorming toe te kunnen lichten en te kunnen verantwoorden.

De informatie voor deze communicatie komt voort uit het bouwhistorisch, bouwtechnisch en ander historisch onderzoek, de architectonische analyse en de verkenning van het programma of een programma van eisen.

Deze kennis is niet direct met elkaar te vergelijken of aan elkaar te meten. Daarom bieden de grids uitkomst. Door deze onafhankelijk van elkaar, maar liefst samen in te vullen is het mogelijk behoud en verandering aan elkaar te meten en te zien wanneer ze met elkaar in conflict komen: het punt waar de tolerantie ophoudt. De grids stimuleren, ingevuld of tijdens het invullen, communicatie tussen de betrokkenen opdat zij een balans vinden tussen behoud en vernieuwing en hun tolerantie bepalen.

Daarbij zijn de grids zelf geen doel, maar het middel om tolerantie te bepalen. De verschillende onderdelen, of uitkomsten zijn niet bindend maar open voor interpretatie. Ze zijn bedoeld om handvatten te bieden waarmee het dispuut op gang kan worden gebracht zodat de grenzen van wat getolereerd wordt, kunnen worden bepaald. Ze geven geen kant en klare antwoorden, maar kunnen begrip voor het standpunt van de andere partij bieden.

Conclusie

Dus hoe bepaal je de tolerantie voor verandering in een monument? Deze is namelijk van vele, subjectieve factoren afhankelijk. Maar juist het samen nadenken waar tolerantie voor verandering uit bestaat, vanuit verschillende visies, definieert de tolerantie. Hierin is het belangrijk je houding begrijpelijk te maken met argumenten. De grids kunnen hier een ondersteunende rol in spelen, omdat ze de vele, complexe factoren inzichtelijk maken.

9. ONTWERP VOOR EEN *FAIRTRANSPORT* PAKHUIS

Fairtransport employs a two track policy: the traditional and the innovative. While currently employing time tested traditional ships that have sailed the worlds trade routes for centuries, we are also developing innovative, high performance technology, never before seen on the oceans.

Rederij Fairtransport.

Is dit model, of onderdelen daarvan zoals de grids, bruikbaar voor de architect in een herontwikkelingsproject? Met deze vraag wil ik het model uit hoofdstuk 8 testen aan de hand van een ontwerp. Want is het mogelijk hiermee tolerantie te bepalen? Biedt de informatie uit de voorgaande hoofdstukken genoeg houvast om een ontwerp te maken? Een ontwerp waarin de waarden centraal staan, en waarmee een nieuwe toekomst voor het monument wordt gegenereerd? Een ontwerp waarin deze elkaar versterken?

Dit is niet alleen afhankelijk van het model (deze is immers geen richtlijn) maar tevens van de ontwerper die alle informatie bij elkaar moet brengen en samenvoegen tot een ontwerp.

De aspecten die in de voorgaande hoofdstukken zijn onderzocht zijn direct toegepast op het Pakhuis in Harlingen. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe deze informatie uiteindelijk de ontwerpopgave en -visie heeft ontwikkeld. Eerst wordt het ontwerpobject, wat in de inleiding kort de revue heeft gepasseerd en waarnaar telkens is verwezen als ‘Pakhuis in Harlingen’, nader toegelicht.

Object¹

Het ontwerpobject betreft Noorderhaven 106 en Roeperssteeg 2 te Harlingen, twee samengevoegde pakhuizen aan een haven en een steeg waarvan de gevel aan de haven zo ontworpen is, dat het de uitstraling van een woonhuisgevel heeft. Deze pakhuizen zijn gebouwd op het kavel achter Voorstraat 61, waar reeds een deftige burgemeesterswoning stond. Voorstraat 61 en Noorderhaven 106 zijn respectievelijk in 1955 en in 1930 in het bezit gekomen van Vereniging Hendrick de Keyser. Deze panden liggen samen op een perceel van circa 68 meter lengte dat parallel loopt aan de Roeperssteeg. Tussen beide panden bevindt zich het pakhuis aan de Roeperssteeg 2, dat halverwege de negentiende eeuw bij Noorderhaven 106 is gevoegd maar wel zijn eigen adres heeft behouden. Samen zijn zij één van de beste voorbeelden van een groot industrieel complex uit de zeventiende eeuw in ons land.²

De geschiedenis van dit complex begint in 1657 wanneer de koopman Sicce Lubberts koopt: *“seekere huijsinge, mouterije ende ledige erve daeraghter, cum annexis, staande en gelegen (...) aende noordcant vande Voorstraat, loopende voors af deurgaens tot aghter aende sijdcant van de noorderhaven, hebbende de deurgaende straet de Roeperstige genaempt ten oosten.”*³

Vervolgens begint deze Sicce Lubberts in hetzelfde jaar aan een nieuwbouwcampagne, waarbij het huidige complex grotendeels is ontstaan. Het woonhuis aan de Voorstraat wordt ingrijpend verbouwd en van nieuwe gevels voorzien. Tegelijkertijd werd er op het lege erf aan de noorderhaven een groot pakhuis gebouwd, het huidige Noorderhaven 106. Dit werd aan de achterzijde vast gebouwd aan de mouterij.

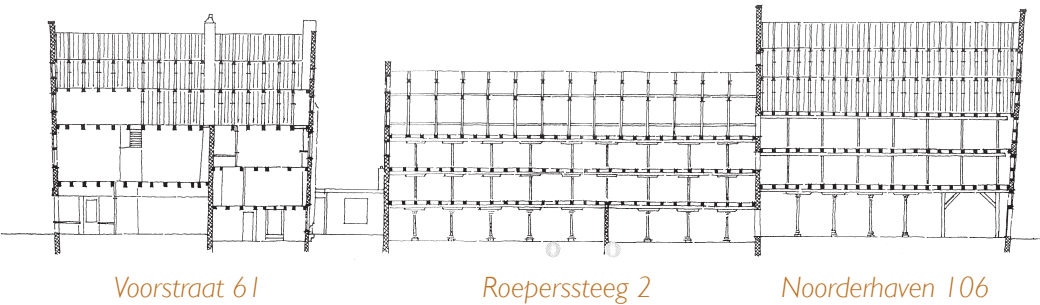
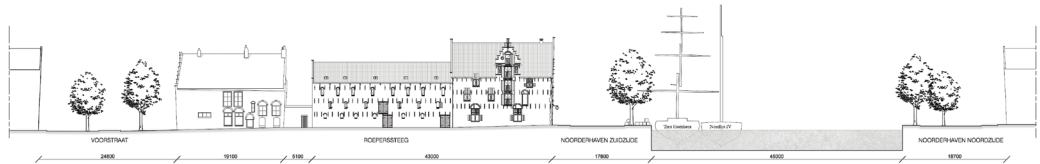
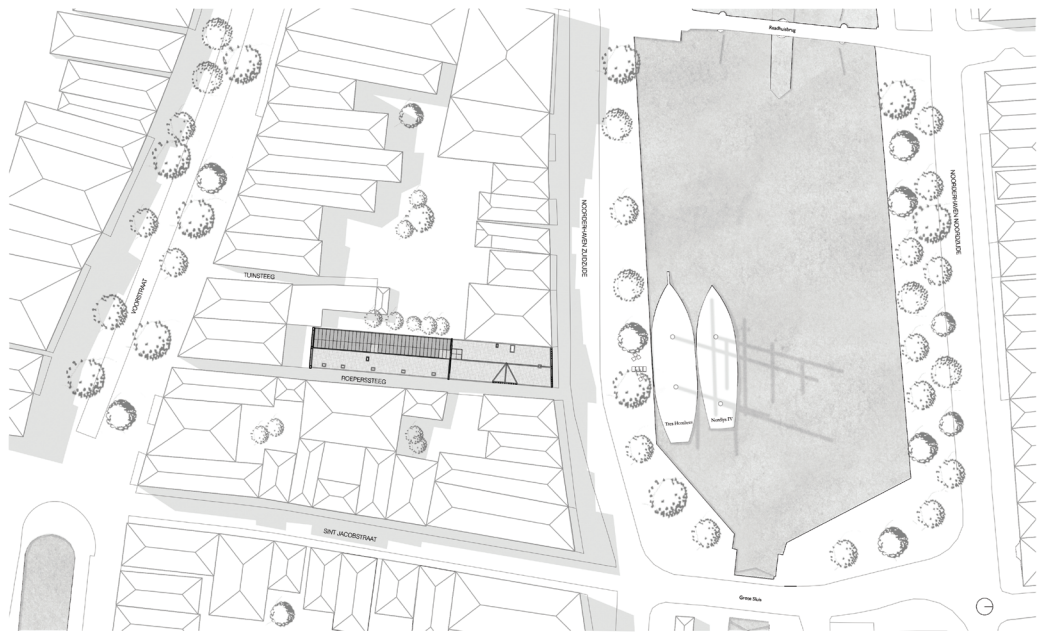
Deze Sicce Lubberts, waarvan de initialen S.L. te lezen zijn op een wapenschild in de gevel van de Noorderhaven 106, was waarschijnlijk een wijnhandelaar. Diverse elementen, zoals houten druiventrossen in de gang naast de keuken in het achterhuis van de Voorstraat 61 en een poortje met gebeeldhouwde druiventrossen in de achtergevel van het pakhuis verwijzen hiernaar. Waarschijnlijk diende alleen de begane grond voor de opslag van wijntonnen; de verdiepingen waren niet geschikt voor deze functie. Deze waren in 1681 apart verhuurd als graanzolders.⁴ Het complex bleef niet lang in één bezit. De dochter van Sicce Lubberts, Debora, heeft in 1681 het pakhuis aan de Noorderhaven en het woonhuis aan de Voorstraat apart van de hand gedaan.

1. Zie bijlage 8 voor een meer gedetailleerde en geïllustreerde beschrijving.

2. Rosenberg & Zantkuijl, 1991, p22.

3. Rosenberg & Zantkuijl, 1991, p23.

4. Rosenberg & Zantkuijl, 1991, p26.

Hoofdfunctie	Ruimte	Oppervlakte
Haven	Ligplaats haven	420 m ² plaatsingsruimte
Opslag	Douaneveem	63 m ³
	Eigen magazijn	63 m ³
Winkel	Winkel	50 m ²
Huisvesting	Kapiteinswoning (3x)	100 - 120 m ² (totaal 360 m ²)
	Zeemansheim	120 m ²
Werkplaats	Tuigzolder	30 m ²
	Zeilmakerij	55 m ²
	Kabelgat	30 m ²
	Houtwerkplaats	130 m ² (lengte minimaal 23,5 m)
	Smederij	45 m ² (lengte minimaal 9 m)

9.3 Samenvatting Programma van Eisen Fairtransport pakhuis, zie voor compleet PvE bijlage 7.

Het pand aan de Voorstraat 61 blijft dan nog lange tijd een woonhuis met diverse eigenaren, tot het in het vierde kwart van de negentiende eeuw definitief verbouwd werd tot een winkelpand met bovenwoning. De mouterij aan de Roeperssteeg 2 was bij de verkoop van de twee andere panden in 1681 al verkocht. Dit pand ging vervolgens een eigen weg als zelfstandig pand en diende lange tijd als object voor belegging. In 1832 is het pand nog een zelfstandig pakhuis, maar bij de verwerving door Vereniging Hendrick de Keyser was het reeds één geheel met Noorderhaven 106.

Noorderhaven 106 heeft vervolgens meerdere eigenaren gehad, maar is er weinig over het pand bekend. Het is onduidelijk of het gebruikt is als pakhuis of louter als belegging. In 1930 verwerft Vereniging Hendrick de Keyser Noorderhaven 106, het eerste Harlingse pand dat zij in hun bezit krijgen. In het jaarverslag van dat jaar wordt vooral melding gemaakt van de voorgevel met zijn gevelstenen en ankers. Daarnaast wordt kort melding gemaakt van de zijgevel, de trapgevel die niet meer geheel intact is en *“het leelijke portaal”*. Nadat er rond de jaren dertig een visverwerkingsbedrijf in heeft gezeten heeft Vereniging Hendrick de Keyser het pand nog lange tijd aan het aannemersbedrijf Van de Werf verhuurd. In 2013 is het pand leeg komen te staan.

De pakhuizen zijn een goed voorbeeld van de bloei die Harlingen als stad in de zeventiende eeuw doormaakte. Na de verbreding van Noordergracht tot Noorderhaven eind zestiende eeuw, werd de stad een belangrijk centrum van handel en overslag. Langs de oevers van deze belangrijkste goederenhaven van de stad werden veel pakhuizen gebouwd. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat een wijnhandelaar in een luxe woonhuis aan de Voorstraat ging wonen en zijn erf met mouterij ontwikkelde tot één groot pakhuis aan de Noorderhaven, rijkelijk versierd met voorstellingen die naar de handel in buitenlandse producten verwijzen. Hierdoor illustreert dit complex de bloeiende handel in Harlingen, de rijkdom die dit met zich meebracht, en de ruimtelijke ontwikkelingen die hiermee gepaard gingen.

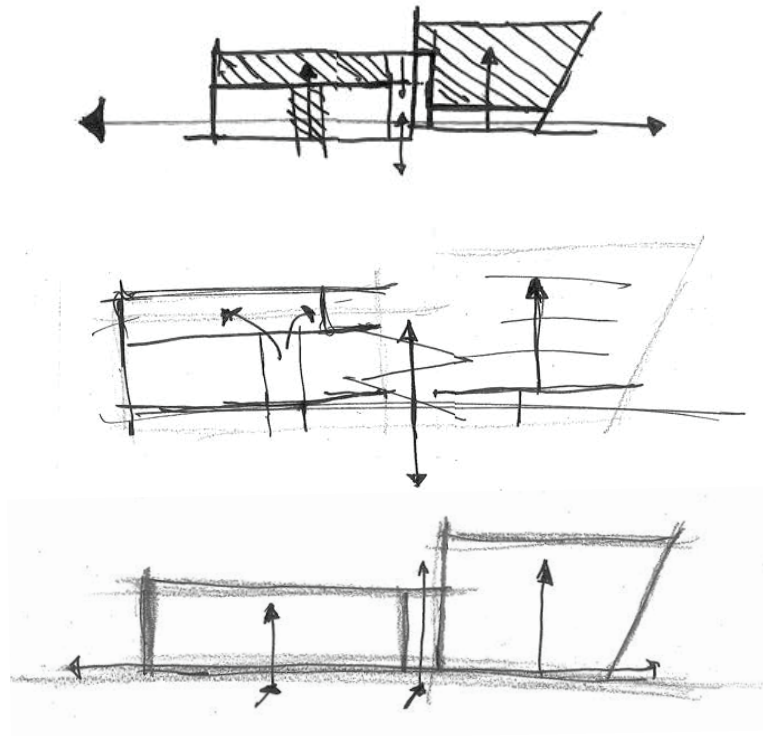
Opdracht

Doordat het pand nu leeg is komen te staan, voor het eerst sinds Vereniging Hendrick de Keyser het in haar bezit heeft, ziet de Vereniging zich genoodzaakt de pakhuizen opnieuw te onderzoeken. Zij heeft hierbij twee hoofdvragen: wat is de waarde van het pand en wat zijn de mogelijkheden voor herbestemming? De gemeente Harlingen is over de tweede vraag duidelijk, zij zien het liefst woningen in het pand verschijnen, omdat de markt voor horeca en winkels verzadigd is in Harlingen waardoor veel panden met dergelijke bestemmingen in de stad leeg staan. Het bestemmingsplan geeft voor Noorderhaven 106 en Roeperssteeg 2 overigens bedrijfsruimte aan.

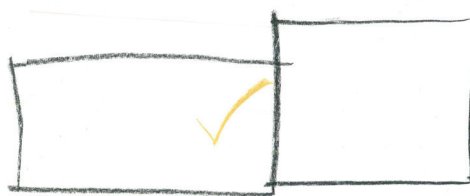
Vereniging Hendrick de Keyser is sceptisch tegenover het direct verbouwen tot woningen omdat de waarde nog onduidelijk is. Omdat het pand zelf eigenlijk niet meer dan een casco is, is het in principe niet lastig deze te verbouwen. Hierdoor is het wel duidelijk dat een dergelijk verbouwing veel aanpassingen van de huidige situatie met zich mee zal brengen.

Daarom dient eerst de waardevraag beantwoord te worden. Wat is de waarde van het pand? Waarin komt deze terug? In het beeld van de gevels, in de diepe ruimtes (het pand is totaal 42 meter lang bij 7 meter breed), in het feit dat het een origineel pakhuis is of in het geheel van dit al? En tenslotte, (hoe) worden deze waarden aangetast door een herontwikkeling?

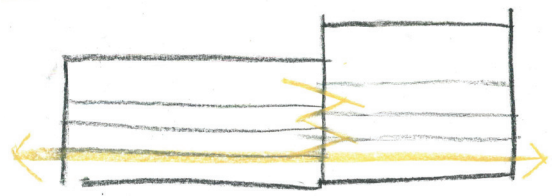
Dit maakt de probleemstelling rond de pakhuizen een uitstekend voorbeeld van een tolerantievraagstuk, waarin tevens de waarde en de herontwikkeling nog niet bepaald zijn. Dit geheel is een ontwerpopdracht die ideaal bij mijn onderzoek aansluit.

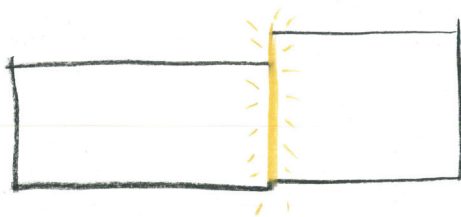
9.4 Verkennende ontwerpschetsen

BRUIKBAAR

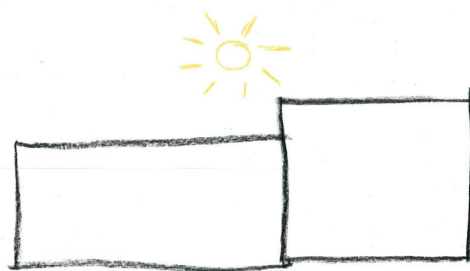
DIEPTE / RUIMTELIJKHEID

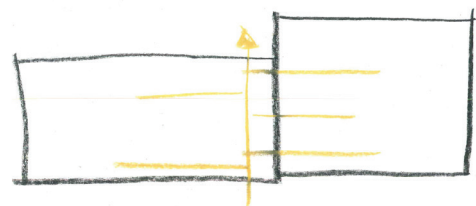
TUSSENGEVEL

MATERIAAL

DAGLICHT

CENTRALE ONTSLEUITING

9.5 Uitgangspunten

Aanpak

De aanpak die ik vervolgens heb gehanteerd met deze opdracht is ontwerpend onderzoeken en onderzoekend ontwerpen. Deze samenhang tussen onderzoek en ontwerp is essentieel in dit soort herontwikkelingsopgaven.⁵ Naast het opstellen van mijn onderzoek en het ontwikkelen van mijn model heb ik direct de pakhuizen en context (bouw)historisch, bouwkundig en bouwtechnisch gedocumenteerd. Vervolgens heb ik met deze documentatie en de literatuurstudies uit het eerste deel (hoofdstuk 1 t/m 3) een waardering over het pand geformuleerd, die samen met onderzoek naar mogelijke programma's (hoofdstuk 7) hebben geleid tot drie toekomstscenario's voor het pand. Uit deze scenario's heb ik mijn ontwerpopgave opgesteld: het ontwerpen van een huisvesting voor rederij Fairtransport in de pakhuizen met daarin de functies opslag, winkel, wonen en werkplaats. Aan de hand van de wensen van de rederij heb ik een programma van eisen (afbeelding 9.3) opgesteld.

5. Dit wordt onder andere benadrukt in Coenen, 2006 en Roos, 2007.

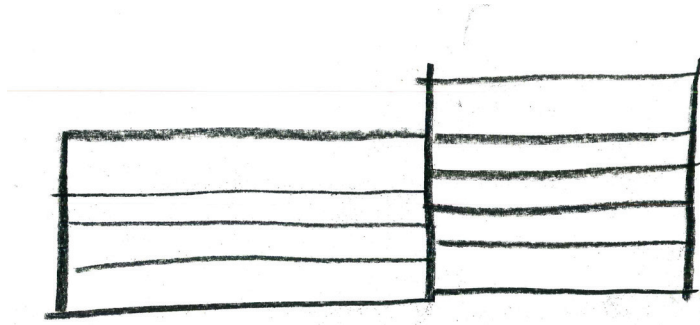
Door tegelijkertijd architectonische studies naar het pand te doen (hoofdstuk 4 t/m 6) heb ik een beeld van welke aanpassingen nodig zijn voor deze opgave en welke interventies mogelijk zijn. Met deze kennis samen en het toepassen van het model uit hoofdstuk 8 wil ik deze ontwerpopgave uitvoeren en tegelijkertijd de tolerantie van mijn ontwerpen testen.

Visie & uitgangspunten

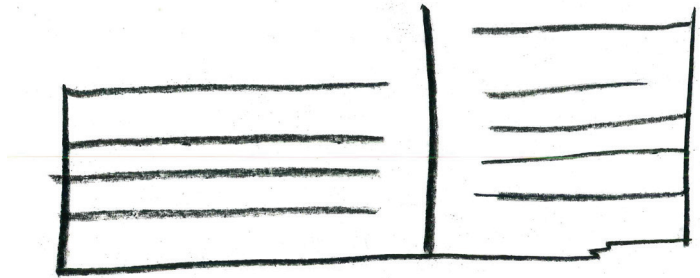
Het ontwerp vraagt om een complexe samenkomst van een divers programma met verschillende gebruikseisen en beperkingen, bijvoorbeeld daglicht bij de woningen en geluidsoverlast van de werkplaats. Daarnaast moet dit gecombineerd worden met de waardering van het monument (zie bijlage 8, pagina 64-67). Het gaat in het ontwerp dus om de samensmelting van de twee, het creëren van een $1+1=3$ ontwerp. Hierbij dient geen van de twee sturend te zijn in het ontwerpproces. Om dit te waarborgen heb ik een aantal uitgangspunten (afbeelding 9.5) opgesteld:

- *BRUIKBAAR.* Het pand moet met zo min mogelijk aanpassingen volledig bruikbaar zijn voor rederij Fairtransport. Gepaste aanpassingen daar waar nodig, geen aanpassingen waar dat niet nodig is.
- *DIEPTE / RUIMTELIJKHEID.* Door de samenvoeging van twee pakhuizen is een gebouw ontstaan van 43 meter diep. Door de verschillende verdiepingshoogten in de gebouwdelen is er een split-level ontstaan, waardoor je door het hele gebouw de diepte kan ervaren door verschillende zichtassen. Deze zichtassen krijgen een belangrijke rol en zullen benadrukt worden.
- *TUSSENGEVEL.* De voormalige voorgevel van Roeperssteeg 2, nu de tussengevel tussen de twee gebouwdelen is de plek waar alles samen komt: de verschillende verdiepingshoogten, de twee gebouwdelen. De tussengevel (met de nog bestaande openingen daarin) vertelt het verhaal van het gehele gebouw, maar is verstopt en opgesloten. Deze moet een centrale rol gaan spelen.
- *MATERIAAL.* Een van de kenmerken van het pand is het typische, originele materiaal dat in het zicht ligt. Dit wil ik zo veel mogelijk houden, en voor nieuwe materialen hetzelfde principe hanteren.
- *DAGLICHT.* Door de diepte en de smalle steeg komt er weinig daglicht in het pand, wat in combinatie met de geringe verdiepingshoogte tot erg donkere ruimtes leidt. Met het ontwerp moet er meer daglicht in het pand komen.
- *CENTRALE ONTSLUITING.* Het pand moet volgens het programma van eisen vijf functies huisvesten. Door middel van één centrale ontsluiting wil ik al deze functies ontsluiten en met elkaar verbinden.

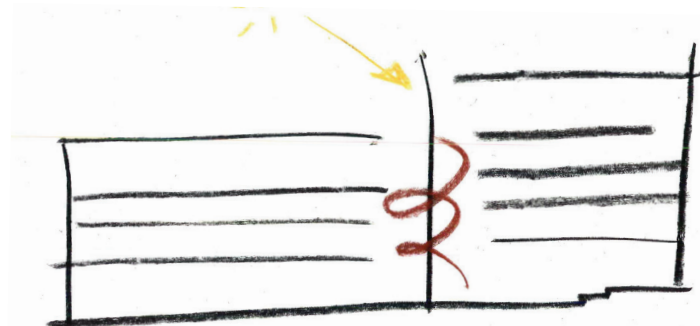

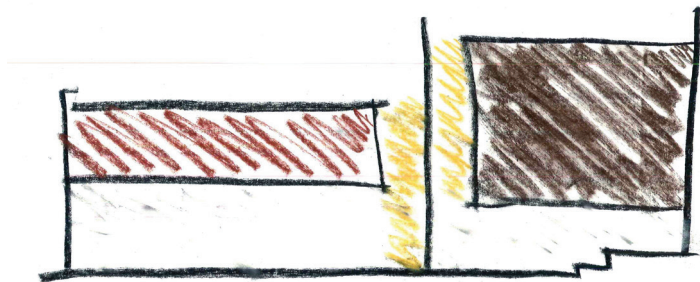
9.6 Interventie: Bestaande situatie

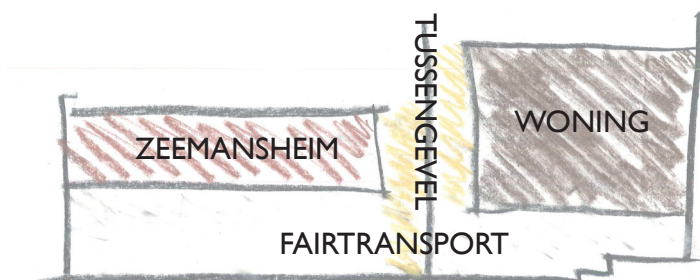
9.7 Interventie: begane grond verlagen, vloerdelen rond tussengevel wegnemen.

9.8 Interventie: daglicht toevoegen door daklichten, trappenhuis rond tussengevel als centrale ontsluiting.

9.9 Interventie: vier verschillende zones.

9.10 Interventie: elke zone heeft zijn eigen aanpak qua aanpassingen en afwerking.

Interventiefilosofie

Het gebouw is in de huidige staat niet geschikt als huisvesting voor Fairtransport. Een interventie is dus nodig. Naar mijn mening zijn er twee manieren om in dit gebouw te interveniëren: een heleboel kleine (onzichtbare) interventies om elk probleempje op te lossen of één grote, zichtbare interventie welke het gebouw een nieuwe dynamiek geeft, en veel problemen op kan lossen. Vanuit de gestelde uitgangspunten besloot ik voor het tweede te kiezen.

De plek voor deze interventie was snel duidelijk: rondom de tussengevel. Hier vindt in stappen (afbeelding 9.6-10) de volgende interventie plaats:

- *Het pand in zijn huidige staat.*
- *Op de begane grond wordt de vloer 40 cm verlaagd, zodat deze op één niveau ligt, met een uitzondering bij de ingang van de haven.*
- *Rondom de tussengevel worden bestaande vloerdelen weggehaald, zodat deze vrij komt te staan. De balken blijven zitten. hierboven worden in het dak daklichten aangebracht.*
- *Tussen de balken komt een trappenhuis dat alle functies als een rode draad ontsluit. Deze hangt aan de bestaande balken en wordt zo uitgevoerd, dat er veel licht doorheen zal vallen.*
- *Rondom deze centrale ontsluiting en tussengevel ontstaan vier zones, die elk een eigen functie herbergen, andere eisen hebben en daarom een eigen aanpak (wat betreft hoeveelheid ingrepen, bouwtechnische uitwerking, materialisering) krijgen.*

Uitwerking

Zie bijlage 9: *Fairtransport Thuishaven*. Ontwerp voor Noorderhaven 106 & Roeperssteeg 2, Harlingen als huisvesting voor rederij Fairtransport voor de verdere uitwerking van het ontwerp in beeld en tekening.

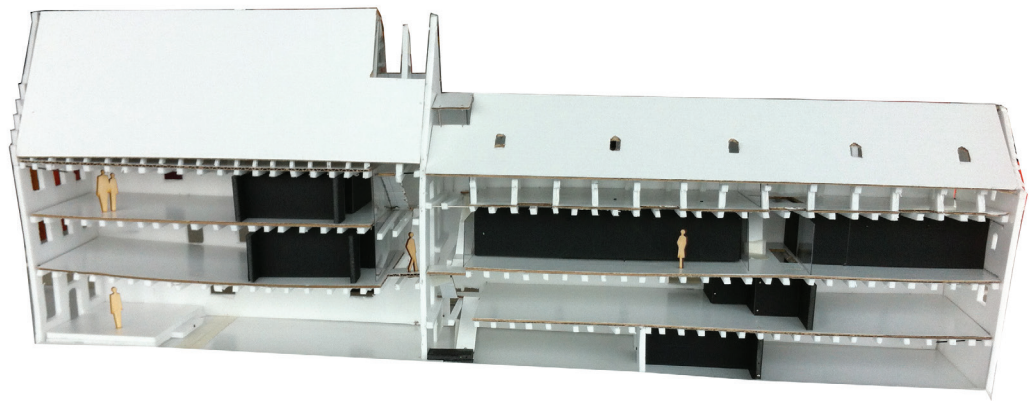
Conclusie

Tijdens het ontwerpproces heb ik nauwelijks te maken gehad met conflicten over tolerantie, maar had ik juist een vrij rechtlijnig proces. Dit is gekomen door het grondige vooronderzoek naar de huidige staat van het bestaande pand, haar (ontstaans-) geschiedenis en de koppeling van deze informatie aan de waarden door middel van de in dit onderzoek ontwikkelde grids. Hiermee kon ik duidelijke ontwerpuitgangspunten bepalen en een ontwerphouding vormen. Dit, in combinatie met de functie van huisvesting voor Fairtransport zorgde voor alle randvoorwaarden voor een succesvol project.

Bij het presenteren van het ontwerp aan Vereniging Hendrick de Keyser en Fairtransport bleek dat beide partijen geen principiële bezwaren tegen dit ontwerp had, maar eerder praktische vragen over de uiteindelijke uitwerking en hoe het zou functioneren.

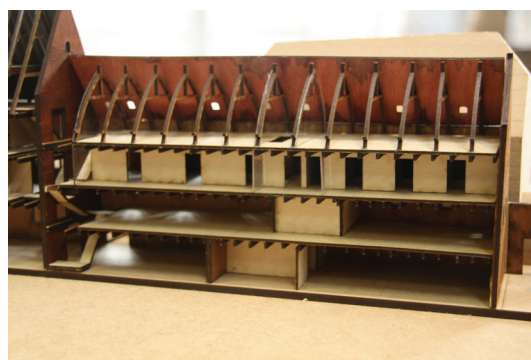
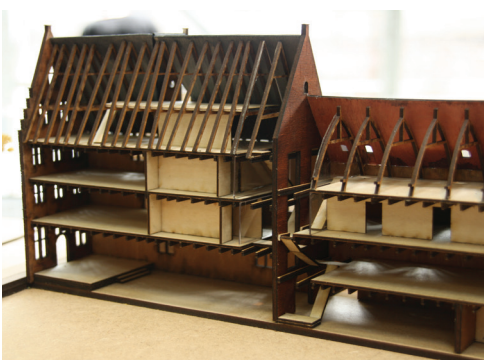
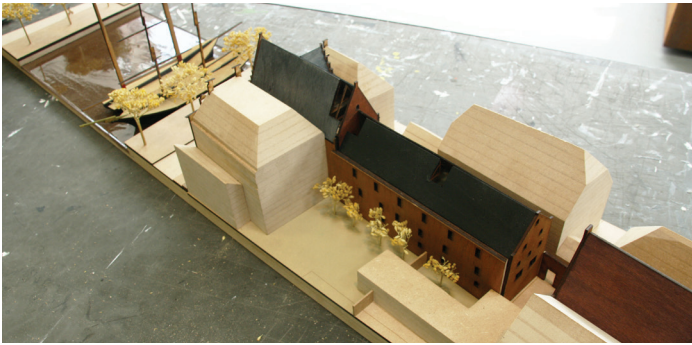
Zo is er een ontwerp ontstaan dat, ondanks vele (kleine) ontwerpbeslissingen en veel gepuzzel met de technische uitwerking in de bestaande maatvoering, als *vanzelfsprekend* gedefinieerd kan worden.

9.11 Studiemaquette 1:50

CONCLUSIE

Monumentenzorg zorgt als bewaker van onze collectieve identiteit, na een ietwat moeizame start, al meer dan vijftig jaar voor ons erfgoed. Op elke schaal: van gemeentelijk monument tot werelderfgoed, alles wat als waardevol wordt gezien belandt op een lijst met beschermde monumenten. Opdat er niets meer aan gewijzigd mag worden, opdat bemoeizuchtige architecten met hun vernieuwingsdrang een halt toegeroepen wordt. Zij zullen van hun kant roepen dat de bewaardrang is doorgeslagen, dat natuurlijke ontwikkeling wordt tegengehouden en dat we gedoemd zullen zijn om in een museum te wonen.

Het bovenstaande schetst natuurlijk een overdreven beeld, maar ook een beeld van hoe er van twee kanten tegen monumenten wordt aangekeken. Het zijn onder andere deze twee partijen die, zoals geschreven in de inleiding, nu monumenten moeten behouden door ontwikkeling. Gelukkig staan deze partijen niet lijnrecht tegenover elkaar: ze hebben beiden het beste met het monument voor. Maar omdat ze het monument vanuit een ander perspectief bekijken, is er één essentieel element nodig in deze ontwikkeling: communicatie.

Hoewel dit onderzoek voornamelijk vanuit het perspectief van de architect is geschreven, heb ik ook vanuit de kant van Monumentenzorg deze roep om communicatie gehoord. Vertegenwoordigers van de gemeentelijke Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed pleitten tijdens de KNOB studiedag *Onderhoud verplicht?*, 9 januari 2015, voor een *contactmoment* of *integraal vooroverleg* voordat eigenaars van een monument een vergunningsaanvraag indienen.

In dit onderzoek heb ik me bezig gehouden met het vorm geven van zo'n contactmoment. In een dergelijk contactmoment kunnen de verschillende betrokkenen hun kennis over en visie op het monument delen, om zo de tolerantie voor verandering te bepalen. De kennis komt uit (bouw)historisch en architectonisch onderzoek ik combinatie met een programmaverkenning. Door middel van verschillende grids kan de communicatie gestimuleerd worden, kunnen partijen hun standpunt duidelijk maken én zich verplaatsen in elkaars standpunt. Hiermee kan uiteindelijk een oplossing worden gezocht die het beste is voor het monument. Want daar is het iedere partij immers om te doen.

Zelf heb ik gedurende dit onderzoek de grids gebruikt om een beter beeld te krijgen van mijn ontwerpobject, het Pakhuis in Harlingen. Ze zijn een bruikbaar hulpmiddel gebleken: een berg aan diverse informatie werd zo een inzichtelijk geheel. Een geheel waarmee ik veel meer grip op het pand en de opgave heb.

Dit is dan ook gebleken bij het maken van een ontwerp voor het pakhuis. Met de informatie uit het onderzoek kon ik duidelijke ontwerputgangspunten bepalen en een ontwerphouding vormen, waardoor ik gedurende het ontwerpproces met weinig tolerantieconflicten te maken had.

DE tolerantie valt niet te bepalen. Deze is namelijk van vele, subjectieve factoren afhankelijk. Dat is maar goed ook, want elk monument is uniek en verdient daarom een eigen benadering. Maar juist het nadenken waar tolerantie voor verandering uit bestaat, is misschien wel hetgeen wat de tolerantie definieert.

AANBEVELINGEN

In navolging van mijn onderzoek wil ik graag vier aanbevelingen doen betreffende dit onderzoek en de praktijk: het testen van de instrumenten met verschillende projecten, het toepassen van communicatie en het gebruiken van een eenduidig lexicon.

Test

De grids en de werkwijze die in dit onderzoek maar voren zijn gekomen, zijn slechts op één gebouw toegepast, het Pakhuis in Harlingen. Dit maakt de bruikbaarheid van de instrument nog onduidelijk. Ze hebben geholpen bij dit project, maar helpen ze ook bij andere projecten? Ook het *Nara grid* van Van Balen en de *ABCD-matrix* van Zijlstra zijn weinig getest op verschillende case studies. Alle instrumenten zouden baat hebben bij tests in meerdere projecten.

Communicatie

De communicatie tussen Monumentenzorg, opdrachtgever, eigenaar, architect en andere partijen, waar dit onderzoek vorm aan heeft proberen te geven, zijn momenteel nog niet vanzelfsprekend. Wel hoor je uit verschillende hoeken de vraag om contactmomenten of integraal vooroverleg. In de Erfgoedwet worden zulke overleggen niet verplicht gesteld, maar niets staat alle partijen natuurlijk in de weg zelf dit overleg te organiseren. Dit zou een hoop tijd, afgewezen vergunningen en frustraties kunnen schelen. Monumentenzorg zal naar verwachting altijd open staan voor zo'n overleg, maar het initiatief moet bij de indiener van de vergunning liggen. Op welke manier dan ook, pas communicatie toe!

Spraakverwarring

Ook de omgang met monumenten heeft een tijdelijk karakter. In hoofdstuk twee en vier is de verandering van deze omgang in de loop der tijd besproken. Opvallend hierin is dat er veel verschillende termen worden gebruikt om gelijke dingen te beschrijven. Ik ben dit veel tegen gekomen in divers literatuuronderzoek naar waarden en stijlen. Zoveel verschillende termen binnen een veld dat heel fluïde is leidt onvermijdelijk tot spraakverwarring. Dit is desastreus voor goede communicatie met belanghebbenden vanuit verschillende disciplines. Daarom is een lexicon voor herontwikkeling, ontwikkeld vanuit de TU Delft, waar Job Roos¹ in 2007 reeds voor pleitte een goed idee. Ik ben deze helaas nog niet tegen gekomen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zal eind 2015 een digitaal woordenboek van woorden uit de monumentenzorg, voorzien van verklaringen, gerelateerde begrippen en illustraties publiceren.² Hopelijk zal dit woordenboek algemeen gebruikt worden, opdat er een eind komt aan de spraakverwarring.

1. Roos, 2007, p192-193.

2. Zie: www.erfgoedthesaurus.nl

Academisch of praktijkprobleem?

Over de problemen van tolerantie, herbestemming van monumenten en verschillende restauratiebenaderingen is reeds veel gepubliceerd in academische kringen. Toen ik mijn onderzoek en ontwerp in de praktijkwereld presenteerde (bij onder andere Vereniging Hendrick de Keyser en rederij Fairtransport) bleek dat de relevantie van mijn onderzoek onderstreept werd, maar dat vanuit hun perspectief 'tolerantie' een ondergeschikte rol speelde ten opzichte van financiële haalbaarheid, bruikbaarheid, bouwtijd etc. Daarom wil ik aanbevelen de hier ontwikkelde methodiek verder in de praktijk te testen op bruikbaarheid en relevantie.

REFLECTIE

Toen ik meer dan een jaar geleden met mijn afstudeerproject begon had ik voornamelijk vragen over een vakgebied waar ik mij gedurende mijn master in heb willen bekwamen: restauratie en herbestemming. Dit waren vragen als: waarom vindt men geschiedenis belangrijk? Welke rol spelen gebouwde monumenten daarin? Moeten we monumenten eigenlijk wel toewijzen en willen behouden? Vragen waar ik nooit een bevredigend antwoord op heb kunnen krijgen, omdat het in de ontwerp-oefeningen die ik heb gedaan vooral ging om hoe een gebouw herontwikkeld *diende* te worden, terwijl het behoud en de herontwikkeling zelf reeds vast stonden. Ik bleef dus met mijn vragen zitten en wachten op de gelegenheid deze zelf uit te zoeken en proberen te beantwoorden.

Over mijn project wist ik een aantal dingen zeker: ik wilde mijn eigen project kunnen definiëren, meer leren over ideeën achter restauratie en een ontwerp maken voor een leegstaand monument, zodat mijn afstudeerproject kan bijdragen aan een nieuwe toekomst voor dat monument. Maar dat ik theorie en praktijk zó had kunnen combineren als nu, had ik nooit durven dromen. Het herontwikkelen van een leegstaand pakhuis tot een thuisbasis voor de koopvaardij, de zeilende handelsvaart, is niet alleen een prachtige afstudeeropdracht, maar geeft mij ook de gelegenheid mijn studie met mijn grootste hobby te combineren.

Aan de basis van het ontwerp voor het pakhuis ligt mijn onderzoek naar het herbestemmen van monumenten. Hierin heb ik geprobeerd door bestaande kennis uit verschillende vakgebieden te combineren en aan te vullen een nieuwe benadering ten opzichte van monumenten te vinden. Nieuw, want zoals Marieke Kuipers en Wido Quist al aangeven: *“de geest is uit de fles.”*¹ Niet alleen monumenten zijn aan verandering onderhevig, ook de zorg voor monumenten. Ik geloof daarom dat de toekomstige rol van de (restauratie)architect niet alleen het restauratie- of ontwerpwerk bevat, maar voornamelijk het kunnen aangeven wat de mogelijkheden van een monument zijn. Nog al te vaak staat het fysieke, de materialen en het beeld, centraal in de besluitvorming rondom monumenten. Dat is gemakkelijk te begrijpen, omdat hieraan waarden kunnen worden toegeschreven die tastbaar zijn. Ik geloof echter dat de ontastbare elementen, waarvan de waarde moeilijk is te definiëren, een veel grotere rol spelen in de beleving van architectuur, en dus van het gebouwde monument. Het zijn deze waarden die een architect moet kunnen begrijpen om een monument in zijn vingers te krijgen. Een nieuw ontwerp voor een bestaand gebouw-monument of niet- laat deze waarden in ere, versterkt ze en voegt er nieuwe aan toe. Pas dan zal een herontwikkeling succesvol zijn.

1. Kuipers & Quist, 2013.

Om dit gebied rondom waarden en het herbestemmen van monumenten in de vingers te krijgen heb ik in mijn onderzoek verschillende invalshoeken onderzocht. Dit omvatte enerzijds een filosofische en sociologische inleiding op het belang van geschiedenis, een korte historie van de monumentenzorg van Nederland en een onderzoek naar wat waarden zijn en betekenen in de omgang met monumenten. Anderzijds heb ik gekeken naar de architectonische omgang met bestaande gebouwen aan de hand van thema's als stijl, typologie en kwaliteiten. Deze kennis heb ik gecombineerd tot een model, wat in schematische vorm probeert aan te geven wat er allemaal speelt bij de verandering van monumenten, en waar de verschillende belanghebbenden hierbij rekening moeten houden. Maar het is nog niet af. Het model moet kritisch worden onderzocht, aangescherpt en aangepast. Helaas vallen deze stappen buiten de reikwijdte van mijn afstudeerproject.

En dat is maar goed ook. Want vooral het opzetten van mijn project—met één been binnen de faculteit het andere in een pakhuis in Harlingen—is mijn grootste valkuil

geweest. Vol gedrevenheid ben ik op zoek gegaan naar een leegstaand monument en heb ik dit tot de nok onderzocht en beschreven.

Daarnaast heb ik mij eindelijk in de theorie over erfgoed, restauratie en herbestemming kunnen verdiepen—zonder een concreet project te definiëren. Ik heb veel gepraat, geluisterd en gelezen. Zodoende had ik na drie kwart jaar afstuderen een pand, een hoop informatie en diverse betrokkenen met hun belangen bij elkaar verzameld, maar nog geen concrete resultaten behaald.

Dit heeft veel tijd gekost, maar ik kan achteraf concluderen dat dit geen verspilde tijd was. Want bij het uitwerken van mijn onderzoek en het maken van mijn ontwerp bleek dat ik door het grondig onderzoek het onderwerp en het pand goed in mijn vingers had.

Hierdoor kon ik duidelijke uitgangspunten formuleren voor mijn ontwerp voor een Fairtransport pakhuis en thuishaven. Tijdens het ontwerpen, wat voornamelijk bestond uit puzzelen met (on)mogelijkheden, gestuurd door de beperkingen en kwaliteiten van het bestaande monument, bleken deze uitgangspunten een goed gekozen leidraad en steunpunt, waar ik telkens op kon terugvallen bij het maken van beslissingen.

Mijn ontwerp bestaat uit één centrale, bijna onomkeerbare, ingreep in de vorm van een groot trappenhuis in het midden van het pand. Deze ingreep zorgt er voor dat het pand opgedeeld wordt in meerdere, flexibel bruikbare delen die allemaal gemakkelijk te ontsluiten zijn. Tevens versterkt de ingreep bestaande—door mij geformuleerde—waarden die voorheen alleen op papier herkenbaar waren, zoals de enorme diepte (ontstaan door de samensmelting van twee panden) en een voormalige buitengevel in het midden van het pand.

Nu het ontwerp in grote lijnen afgerond en technisch haalbaar gebleken is, is de laatste fase van mijn project, de uitwerking, aangebroken. Ondertussen heb ik mijn schetsontwerp gepresenteerd aan de eigenaar van het pand, Vereniging Hendrick de Keyser, en aan de mogelijke huurder, rederij Fairtransport. Beide partijen waren erg enthousiast over het project en hadden voornamelijk vragen over kosten en haalbaarheid, een volgende stap om uit te werken. Er werden geen vraagtekens bij het ontwerp, de ingrepen en de uitwerking gezet; deze werden als vanzelfsprekend en logisch beschouwd. Dit voelde als een groot compliment dat mijn lange aanloop naar een afgerond onderzoek en een ontwerp rechtvaardigde. Ik heb specifieke vakkennis opgedaan en bovenal heb geleerd om een project op te zetten. Ik geloof dat in de praktijk zulke tijd schaars zal zijn, dus ik ben blij dat ik deze tijd nu heb genomen, in plaats van gehaast door mijn afstuderen te gaan.

RUDY DE BOUWINSPECTEUR

EN HET ILLEGALE TUINHUISJE

LITERATUUR

- Aboutaleb, Y. (13 september 2014). Eerste hulp bij echtscheiding. *NRC Handelsblad*. Amsterdam.
- Araoz, G. F. (2011). Preserving heritage places under a new paradigm. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 1(1), (pp. 55–60).
- Australia ICOMOS. (2013). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*. Australia ICOMOS Incorporated.
- Benraad, K., & Remøy, H. (2007). Belevingswaarde. In T. van der Voordt, *Transformatie van kantoorgebouwen*. (pp. 230–236). Rotterdam: 010 Publishers.
- Cerutti, V., & Stam, M. (2011). *Creatieve Fabrieken*. Utrecht: C2Publishing.
- Coenen, J. (2006). *De kunst van de versmelting*. (Kenniscentrum RMIT). Delft: VSSD.
- Denslagen, W. F. (1987). *Omstreden herstel*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Drury, P., & McPherson, A. (2008). *Conservation Principles*. English Heritage.
- Fritz, M. (2002). Restaureren komt zelden voor. *Jaarboek Cuypergenootschap 2002*, (pp. 1–4).
- Fritz, M. (2013). De grens van het mogelijke. In M. C. Kuipers & W. J. Quist, *Culturele Draagkracht. Op zoek naar tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed* (pp. 53–58). Delft: Delftdigitalpress.
- Halbertsma, M., & Kuipers, M. (2014). *Het Erfgoeduniversum*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Hendriks, L., & van der Hoeve, J. (2009). *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*. Den Haag: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Hospers, G.-J. (2014). *Geografie en gevoel: wat plekken met ons doen*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- ICOMOS. (1931). *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments - 1931 - International Council on Monuments and Sites*. <http://icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>. Laatst bekeken: 12 december 2014
- Kalf, J. (1912). *De monumenten van geschiedenis en kunst in Noordbrabant. Eerste stuk: de monumenten in de voormalige baronie van Breda*. Utrecht: A. Oosthoek.
- Kalf, J. (1917). *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*. Leiden: Den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.
- Kellendonk, L., & Schout, H. (2013). *Religieus erfgoed als spil van de samenleving*. Delft: Zeeuwse Jongens Architecten.
- Kirby Talley Jr., M. (1996). The Eye's Caress: Looking, Appreciation and Connoisseurship. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., A. M. Vaccaro, *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 2–41). Los Angeles: Getty Publications.
- Kuipers, M. (2010). *Het Architectonisch Gebeugen*. Delft: VSSD.
- Kuipers, M. (2012). Culturele grondslagen van de Monumentenwet. *Bulletin KNOB*, 111(1), (pp. 10–25).
- Kuipers, M., & Quist, W. (2013). Wat is culturele draagkracht? In M. C. Kuipers & W. J. Quist, *Culturele draagkracht. Op zoek naar de tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed*. Delft: Delftdigitalpress.
- Labuhn, B. A. (december 2008). *Nietzsche-Belvedere; Belvedere beschouwd in het licht van Nietzsches "Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven"*. Faculteit der Wijsbegeerte, Universiteit Leiden, Leiden.
- Medema, G. (2012). "En aan onze keukenmeid mogen wij zelfs geen haar krenken" Lusten of lasten voor monumenteigenaren. *Bulletin KNOB*, 111(1), (pp. 2–9).
- Meurs, P. (6 maart 2013). *Intervention Approaches*. Heritage Development. College aan de Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde.

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Den Haag.
- Molema, J. (1999). *De Delftse methode*. Delft: Stichting Analyse van Gebouwen, Faculteit Bouwkunde, TU Delft.
- Morris, W. (1996). Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., A. M. Vaccaro, *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 319–321). Los Angeles: Getty Publications.
- Nauta Architecture & Research. (2012). *PALAZZI OF ROTTERDAM*. <http://www.nauta17.com/portfolio/palazzi-of-rotterdam/>. Laatst bekeken: 24 januari 2015.
- Nietzsche, F. (1983). *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Nora, P. (1989). *Les lieux de mémoire*. Parijs: Galimard.
- Nusselder, E. J., van de Ven, H., Haas, M., & Dulski, B. (2008). *Handboek Duurzame Monumentenzorg*. Rotterdam: SBR.
- OMA. (april 2011). Extreme Demolition and Extreme Preservation. *MONU Magazine on Urbanism* #14. (pp. 17–32).
- Phillipot, P. (1996). Historic Preservation: Philosophy, Criteria, Guidelines, I. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., A. M. Vaccaro, *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 268–274). Los Angeles: Getty Publications.
- Provoost, M. (1995). *Re-Arch. Nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Quist, W., Stroux, S., & Bierman, J. (Eds.). (2012). *Temp.mo.mo. Tijdelijk gebruik van modern erfgoed: bedreiging of zegen?* Delft: Delft Digital Press.
- Quist, W. (2012). Tijdelijk gebruik en restauratiedogma's. In W. Quist, S. Stroux, & J. Bierman, *Temp.mo.mo. Tijdelijk gebruik van modern erfgoed: bedreiging of zegen?* (pp. 58–65). Delft: Delft Digital Press.
- Quist, W. (2013). Kernbegrippen in de restauratie. In M. C. Kuipers & W. J. Quist, *Culturele Draagkracht. Op zoek naar tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed* (pp. 23–30). Delftdigitalpress.
- Racké, Q., & Muskens, H. (2013). *I Love Venice*. Venetië: De Familie tv & film in coproductie met VPRO. http://www.vpro.nl/speel.VPWON_1154146.html. Laatst bekeken: 24 januari 2015.
- Ramo, B. (2011, April). In the Name of the Past: Countering the Preservation Crusades. *MONU Magazine on Urbanism* #14, (pp. 68–80).
- Riegl, A. (1996). The Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., A. M. Vaccaro, *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 69–83). Los Angeles: Getty Publications.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (2013). *Een toekomst voor kloosters. Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Roos, J. (2007). *De ontdekking van de opgave*. Delft: VSSD.
- Rosenberg, P. T. E. E., & Zantkuijl, H. J. (1991). Harlingen, Voorstraat 61, Roeperssteeg 2 en Noorderhaven 106. *Jaarverslag Hendrick De Keyser*, (73), (pp. 22–38.)
- Ruskin, J. (1961). *The Seven Lamps of Architecture*. New York: The Noonday Press.
- Schuyt, K. (2009). *Over het recht om “wij” te zeggen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stuers, de, V. (november 1873). Holland op zijn smalst. *De Gids*, 37(3), (pp. 320–403.)
- Temminck Groll, C. L. (1973). *Een introductie voor de restauratie*. Delft: Uitgeverij Waltman.
- Tillema, J. A. C. (1975). *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.

- UNESCO World Heritage Centre. (2008). *World Heritage Information Kit*. Parijs: UNESCO World Heritage Centre.
- Vaccaro, A. M. (1996). The Emergence of Modern Conservation Theory. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., A. M. Vaccaro, *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 202–211). Los Angeles: Getty Publications.
- van Balen, K. (2008). The Nara grid: an evaluation scheme based on the Nara document on authenticity. *APT Bulletin*, 49(2-3), (pp. 39–45).
- van Bommel, B. (2003). In search of a new interpretation for the concept of authenticity. A relativity theory for the heritage conservation sector. In D. Van Gemert, *Authenticity in the restoration of monuments*. Leuven: K.U. Leuven.
- van der Aa, B. J. M. (2005). *Preserving the Heritage of Humanity?* Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- van Rossem, V. (2012). Een halve eeuw Monumentenwet: 1961-2011. *Bulletin KNOB*, 111(1), (pp. 54–60).
- Verhagen, E., & de Reus, N. (2009). *Hergebruik is waarde maken. Transformatie van rijksgebouwen*. (E. Verhagen & N. de Reus). 's Gravenhage: Rijksoverheid.
- Viollet-le-Duc, E.-E. (1996). Restoration. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., A. M. Vaccaro, *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 314–318). Los Angeles: Getty Publications.
- Zijlstra, H. (2009). *Analysing Buildings from Context to Detail in Time*. Amsterdam: IOS Press.

BIJLAGEN

1. Overzicht van waarden.
2. *Nara-grid* en *Waarde-schaal grid* toegepast op Pakhuis Harlingen.
3. *Interventiestijlen* toegepast op Pakhuis Harlingen.
4. *Interventietypologie* toegepast op Pakhuis Harlingen.
5. *Architectonische kwaliteiten* Pakhuis Harlingen.
6. *Interventie-kwaliteiten grid* toegepast op Pakhuis Harlingen.
7. Pakhuis Rederij Fairtransport - *Programma van Eisen*.
8. *Tussen wijn & water*. Harlingen & Noorderhaven 106.
9. *Fairtransport Thuishaven*. Ontwerp voor Noorderhaven 106 & Roeperssteeg 2, Harlingen als huisvesting voor rederij Fairtransport.

Bijlage I. overzicht van waarden

Bron	Waarde	Omschrijving
<i>Riegl, 1996</i>	Artistieke waarde (Artistic / Kunstwert)	Het esthetische belang van een kunstwerk, bepaald door de artiest zelf: deze focus op esthetische waarde en de manier van kijken.
	Nieuwheidswaarde (newness / Neuheitswert)	(De schijn van) nieuw. Duidelijke vorm en kleur. Spreekt de massa aan.
	Relatieve artistieke waarde (relative artistic / relativer Kunstwert)	Alle artistieke waarde is relatief aan de eigentijdse waarde. Er bestaat geen eeuwige artistieke waarde.
	Historische waarde (Historic value / historischer Wert)	Hetgeen wat het monument representeert in de ontwikkeling van menselijke creatie in een bepaald veld. Van documentair belang; deze waarde ontstaat in de loop van de tijd.
	Ouderdomswaarde (Age value / Alterswert)	Ouderdom in contrast tot het moderne. Valt op door imperfectie, door het incomplete. Vervaagde vorm en kleur. Herkenbaar voor iedereen
	Opzettelijke herinneringswaarde (deliberate monumental / gewollter Erinnerungswert)	Het levend en aanwezig houden van een specifiek evenement, persoon, plaats, etc. in het geweten van toekomstige generaties.
	Gebruikswaarde (use)	Het veilig kunnen gebruiken van een gebouw. Hiervoor mogen geen concessies worden gedaan aan ouderdomswaarde. Tevens is er zonder gebruikswaarde geen ouderdomswaarde. De twee contrasteren sterk.
	Eigentijdse waarde (contemporary)	Waarden zijn onderhevig aan onze standaarden. Deze reflecteren hoe we monumenten zien en willen zien in de context van het hier en het nu.
<i>Halbertsma & Kuipers, 2014.</i>	Conflictwaarde (p72-73).	Niet alleen de goede en mooie aspecten van het verleden moeten bewaard blijven, maar ook politiek of esthetisch omstreden monumenten kunnen van actuele maatschappelijke betekenis zijn vanwege het feit dat hierover publiek wordt gedebatteerd. Heeft vooral betrekking op belast erfgoed: erfgoed dat op een historisch zeer beladen moment is gebouwd of verbonden is met een pijnlijke geschiedenis.
	Nostalgiewaarde (p73-75).	De waarde die aan een object wordt toegekend omdat het verwijst naar een geïdealiseerd verleden. Staat tegenover de conflictwaarde omdat het gaat over het verlangen naar een probleemloos verleden.
<i>Kalf, 1917.</i>	Kunstwaarde – geschiedkundig (p18)	De betekenis van elk bouwwerk als voorbeeld van vroegere kunstopvattingen.
	Kunstwaarde – schoonheid (p18)	De waarde, welke een bouwwerk bezit ter bevrediging van de schoonheidverlangens van den nieuwe tijd.
	Oudheidkundige waarde (p18 & 19)	Eist onveranderd behoud van een bouwwerk, opdat te allen tijde aan de wetenschap mogelijk zij uit de bestaande toestand gevolgtrekkingen te maken aangaande de oorspronkelijke.
	Herinneringswaarde (p18 & 19)	Meestal louter een gevoelswaarde, daar gegevens, die van grooter betekenis zouden zijn, in verreweg de meeste gevallen verloren zullen zijn geraakt.
<i>Drury & McPherson, 2008.</i>	Sociale waarde (social) (p32)	Verbonden met plaatsen die mensen beleven als een bron van identiteit en samenhang.
	Historische waarde (historic) (p28)	De manier waarop personen, gebeurtenissen en levensaspecten uit het verleden door middel van een plaats aan het heden kunnen worden gekoppeld. Kan illustratief of associatief zijn.
	Waarde om bewijslast (Evidential) (p28)	Het potentieel van een plaats om informatie over vroegere menselijke activiteiten te bieden.
	Esthetische waarde – Ontworpen waarde (design) (p30)	Het bewuste ontwerp van een plaats.
	Esthetische waarde – Toevallige waarde (fortuitous) (p30)	Het toevallige uitkomst van de manier waarop een plaats is ontwikkeld en gebruikt.
	Spirituele waarde (spiritual) (p32)	Verbonden met heilige plaatsen ontstaan door langdurige verering of aanbidding, of wilde plaatsen waar weinig teken van het moderne leven te vinden is.

Bron	Waarde	Omschrijving
<i>Cerutti & Stam, 2011.</i>	Belevingswaarde	Zichtbare en voelbare historie
	Toekomstwaarde	Duurzame vorm van ruimtelijke ontwikkeling, hergebruik van structuur, gebouwen en materiaal.
	Functionele waarde	Bepaling van de arbeidsomstandigheden in een herontwikkeling ten opzichte van nieuw vastgoed
<i>Verhagen & de Reus, 2009.</i>	Monumentwaarde (p9)	Categorisering door de Rijksbouwmeester. De hoogste categorie is onvervreemdbaar.
	Marktwaarde (p9)	Boekwaarde, taxatie.
	Omgevingswaarde (p9)	Culturele waarde voor de omgeving. Privaat: de invloed op de waarde van het onroerend goed in de omgeving bij herontwikkeling.
<i>Benraad & Remøy, 2007.</i>	Vertrouwde Lelijkheid	Belangrijk genoeg geacht voor de stedelijke context, zonder dat het mooi wordt gevonden.
	Cultuurhistorische waarde	Uniek onderdeel van de historie van de stad.
	Symbolische waarde	Gebouw staat symbool als onderdeel van onze geschiedenis.
	Gesloopt en betreurd	Voortdurende herinnering aan gebouwen die er niet meer zijn, maar die men nog steeds mist.
	Traumatische belevingswaarde	Negatieve waardering door wat er zich op die locatie heeft afgespeeld. Dit wordt geprojecteerd op het gebouw, hoewel het niet direct met het gebouw zelf te maken heeft.
	Gebruikswaarde	Als een gebouw niet meer voldoet aan de gebruikseisen van deze tijd, is het functioneel verouderd en is de belevingswaarde afhankelijk geworden van de gebruikswaarde.
	Intrinsieke waarde	Waarde van het gebouw op zich. De mogelijkheid die het gebouw in zich heeft voor nieuw gebruik.
	Gebouw en omgeving	Aanjagend effect van een gebouw voor de diversiteit van ontwikkelingen in een gebied.
<i>Hendriks & Van der Hoeve, 2009.</i>	Algemene historische waarden (gerelateerd aan maatschappelijke ontwikkelingen) (p20)	Culturele, sociaal-economische, geestelijke geografische, landschappelijke, bestuurlijke, technische en/of typologische ontwikkelingen. Innovatieve waarde of pionierskarakter.
	Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden (p20)	Essentieel onderdeel van een groter geheel dat van betekenis is. Hoge kwaliteit van de bebouwing en de historische-ruimtelijke relatie met landschappelijke omgeving.
	Architectuurhistorische waarden (p20)	Belang voor de geschiedenis van de architectuur, voor het oeuvre van de architect. Belang wegen hoogwaardige esthetische kwaliteiten van ontwerp, ornamentiek en/of interieurafwerking.
	Bouwhistorische waarden (p20)	Belang voor de geschiedenis van de bouwtechniek, vanwege de afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis en/of het materiaalgebruik.
	Waarden vanuit de gebruikshistorie (p20)	Belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting passend bij een functie, gebruik of productie van een object.

Bron	Waarde	Omschrijving
<i>Nusselder et al., 2008.</i>	Kwaliteit en zeldzaamheid van de bouwstijl(en)	Weging naar bouwtrant en kenmerken in een bepaalde periode (bouwstijl) of naar vorm vanwege een specifieke functie (bouwtype).
	Kwaliteit en zeldzaamheid van de architectuur	Visuele kwaliteit van het ontwerp.
	Uitvoeringskwaliteit van oorspronkelijk en historisch waardevol werk	Kwaliteit van de bouwtechniek, het vakmanschap en de verwerking van materialen.
	Betekenis in oeuvre architect	Voorbeeld van het werk van een architect 'van naam', binnen (inter)nationale vakkringen gemerkt als belangrijk.
	Belang m.b.t. geschiedenisthema's	Gebouw ten opzichte van brede thema's uit de vaderlandse geschiedenis.
	Belang m.b.t. geschiedenisthema's	Gebouw laat een belangrijke fase zien uit de specifieke historische ontwikkeling van een streek, stad of dorp.
	Relatie met historische persoon of gebeurtenis	Eventueel bestaand nauw verband van het gebouw met belangrijke historische personen of gebeurtenissen.
	Betekenis van omgeving voor gebouw	Meerwaarde die de context van het gebouw voor het gebouw oplevert in ruimtelijk-historische zin.
	Betekenis van gebouw voor omgeving	Beleidsondersteunende of beeldbepalende rol die het gebouw vervult voor de context waarin het is geplaatst.
	Historische materialen en constructies	Hoeveel historische bouwmaterialen resteert er, hoe vaak of hoe weinig is het gebouw aangepast door opeenvolgende generaties gebruikers.
	Technische staat van het geheel	Conditie van alle constructies en materialen.
<i>Roos, 2007.</i>	Economische waarde (p29)	Geen omschrijving
	Cultuurhistorische waarde (p29)	Geen omschrijving
	Esthetische waarde (p29)	Geen omschrijving
	Culturele waarde (p29)	Geen omschrijving
	Sociaal-maatschappelijke waarde (p29)	Geen omschrijving
	Gebruikswaarde (p29)	Geen omschrijving
	Ecologische waarde (p29)	Geen omschrijving
	Architectonische waarde (p29)	Geen omschrijving

Bijlage 2. Nara-grid en Waarde-schaal grid Pakhuis Harlingen

Nara-grid Noorderhaven 106 & Roeperssteeg 2, Harlingen

Aspecten ↓ Dimensies →		Artistiek	Historisch	Sociaal	Wetenschappelijk
Vorm en ontwerp		Specifieke vorm van twee gecombineerde panden tot een pakhuis met het poortje tussen de twee panden op V0. Laadgevel aan de steegzijde Rijk versierde en gedetailleerde voorgevel (met aangepaste bekroning)	Vorm drukt het gebruik uit: V0 was de opslag voor wijn, geladen via de voorgevel. V1 en hoger was de opslag voor graan, werd geladen via de steegzijde. Zo drukt de vorm het gebruik van het pakhuis uit.	De relatie tussen handel, water en de stad	De gaafheid van het geheel Vorm drukt het gebruik van het pakhuis uit.
	Materialen en substantie	Op enkele zichtbare reparaties na veel origineel materiaal in originele opzet. Het soort materiaal (met uitzondering van voorgevel)past goed bij de functie als pakhuis (sterk materiaal, lokaal: goedkoper, geen representatieve functie)	Gebruik van lokale materialen voor het pakhuis, met uitzondering van de voorgevel, waar materialen geïmporteerd werden (natuursteen uit Bentheim).		Doordat het pand weinig aangepast is geeft het informatie over de gebruikte en beschikbare materialen die destijds in Harlingen werden gebruikt
Gebruik en functie		Zijgevel drukt pakhuist functie uit (laaddeuren, hijsinstallatie). Voorgevel drukt ander beoogd gebruik uit (woonhuis)	Combinatie van pakhuis en haven is kenmerkend voor het Harlingen van de zeventiende eeuw en verder	De relatie tussen handel, water en de stad	Gebouw geeft informatie over hoe men bij de bouw dacht over de omgang met dit pakhuis (en eventueel later woning)
Traditie, technieken, vakmanschap		Voorgevel is een gaaf voorbeeld van Renaissance/ Maniërisme in Nederland Aanpassingen met 19e eeuwse technieken (schenkelspanten) in verbouwing.	Elementen uit de voorgevel, schenkelspanten.	Gave uitdrukking van zeventiende eeuwse bouwkunst.	Kennis over oudere bouwtechnieken: Opbouw dak en spanten Schenkelspanten RS Kozijnen
Locatie en ligging		Pittoresk aan haven gelegen, straatbeeld	De relatie tussen de Voorstraat (riant wonen) en de Noorderhaven (overslag) uitgedrukt in drie panden.	Uitdrukking van de bloei van de stad na de uitbreiding en de groei van de handel in de Republiek.	Gebouw illustreert een deel van de ontwikkeling van de stad.
Gevoel		Draagt positief bij aan het straatbeeld, ondanks dat de gesloten indruk hier een negatief effect op heeft.		Pand is vanwege de expressieve voorgevel bekend in Harlingen.	

Waarde-schaal grid Noorderhaven 106 & Roeperssteeg 2, Harlingen

Waarden		Schaal	Internationaal & Nationaal	Regio & Stad	Ensemble	Gebouw	Exterieur	Interieur
Beeld			Onderdeel van de binnenstad van Harlingen: historische havenstad, veel overzeese handel.	Draagt bij aan het beeld van de historische binnenstad met zijn havens en is niet verder doorontwikkeld.	Combinatie van twee panden tot een pakhuys.	Pakhuis aan de haven, maar voornamelijk NH-GH en deels NH-GS dragen bij aan het beeld	Gewel: Verhoudingen Elementen en versieringen Gave opbouw, met uitzondering van de bekroning.	Diepte Beleving van de voormalige buitengevel Balken en spanten in het zicht
Collectief geheugen			Drukt een periode van bloei door groeiende handel tijdens de Republiek uit.	Groei van de stad door handel vanwege de positieve ligging t.o.v. Noordzee en Oostzee	Illustratie van de geschiedenis van Harlingen, algemene thema's als handel, rijkdom, zeevaart	Illustratie van de geschiedenis van Harlingen, algemene thema's als handel, rijkdom, zeevaart	Positieve belevingswaarde Symbolische waarde Sociale waarde Herkenning? Identificatie??	Beleving van de ruimte (diepte)
Omgeving				De relatie tussen handel, water en de stad	Gebouw is illustratief voor de relatie tussen de Voorstraat en de Noorderhaven		Positieve invloed op het straatbeeld.	
Historie			Origineel pakhuys Eenheid in originele bouwstijl: niet onderhevig geweest aan mode- en stijlveranderingen in bouwkunst.	Combinatie van pakhuys en haven is kenmerkend voor het Harlingen van de zeventiende eeuw en verder	Samenvoeging van twee panden tot een pakhuys aan de haven	Zigeevel druk pakhuisfunctie uit (laaddeuren, hijsinstallatie). Voorgevel drukt ander beoogd gebruik uit (woonhuis)	Gebouw geeft informatie over hoe men bij de bouw dacht over de omgang met dit pakhuys (en eventueel later woning)	
Material & Techniek			Gaatheid en originele materialen in originele bouwstijl. Divers gebruik van lokale en geïmporteerde materialen.	Gaatheid en originele materialen in originele bouwstijl. Divers gebruik van lokale en geïmporteerde materialen.		NH - Bouwtechnisch gaaf, met enkele reparaties originele constructie RS - Schenkelspanten	Gaatheid gevel in originele bouwstijl (op bekroning na) Duidelijk afleesbare aanpassingen (ook bij gevels RS)	Gaatheid van het geheel Spanten Kozijnen
Economisch				Gewilde locatie in de binnenstad.	Locatie Complex is moeilijk te scheiden	Casco Asbest (RS) Gebouwen zijn moeilijk op te delen	Negatief: Daglicht Niet wind & waterdicht Parkeernorm Postief: Meerdere gevels aan straat	Negatief: Isolatie Vocht Hoogte

Bijlage 3. Interventiestijlen toegepast op Pakhuis Harlingen

Interventiestijlen bij Pakhuis Harlingen

<i>Beeldherstel</i>	Beeldherstel zou zich vooral richten op een reconstructie van de geveltop van de gevel aan havenzijde. Een verregaande aanpak zou het hele pand de uitstraling van een woonhuis of pakhuis geven.
<i>Materiaalconservatie</i>	Een dergelijke aanpak zou goed kunnen in het gevelbeeld, maar zou in het interieur de mogelijkheden tot herontwikkeling drastisch beperken.
<i>Continuïteit</i>	Dit zal een lastige houding worden omdat de gebruikte elementen van de architectuur niet meer overeenkomen met de huidige standaarden voor functies als opslag of wonen. De aanwezige elementen zouden als leidraad genomen kunnen worden, maar zullen aangevuld moeten met nieuwe elementen.
<i>Contrast</i>	Door de leeftijd en de gaafheid van het pand zal bijna elke (moderne) ingreep automatisch contrasterend worden. Een contrasterende ingreep zal zich daarom liefst beperken tot een klein aantal grote, effectieve, ingrepen.
<i>Analogie</i>	Een analogie zou vooral gezocht kunnen worden in het functioneren van het pand, of in vormen. Qua beeld is het gebouw 'af', elke ingreep daarin zal bijna automatisch contrasterend zijn.
<i>Verhalend</i>	Bij een interventie moet het verhaal van een pakhuis (met een woonhuisgevel) centraal staan, de diepte van het pand en de gevel met laaddeuren zullen hierin centraal moeten staan.
<i>Laissez-faire</i>	Deze aanpak zou alleen werken in het geval dat de functie hetzelfde blijft. Een nieuwe functie vereist meer verregaande ingrepen.

Bijlage 4. Interventietypologie toegepast op Pakhuis Harlingen

Interventietypologie bij Pakhuis Harlingen

Aanpassen	<i>Privaat - publiek</i>	Momenteel is hele pand privaat. Opties zijn: begane grond publiek, voorhuis publiek, achterhuis publiek, gehele pand publiek.
	<i>Publieke ruimte</i>	Er zijn twee soorten publieke ruimte rond het pand: een steeg van 4,5m breed aan de langszijde en een sequentie stoep-trottoir-weg-parkeerplaats-kade-water aan de havenzijde. Beide zijn verkeersaders. Kade en steeg zouden gebruikt kunnen worden.
	<i>Interne indeling</i>	Interne indeling is erg simpel: rechthoekige ruimtes met kolommen verdeeld over voorhuis en achterhuis. Weinig mogelijkheden tot aanpassing.
	<i>Ingang</i>	Meerdere ingangen aanwezig langs steeg, één ingang aan havenzijde. Aan steegzijde kunnen nieuwe ingangen gemaakt worden, de ingang aan de havenzijde zou kunnen worden uitgebouwd op de stoep.
	<i>Interieurelementen</i>	Aanwezige elementen: trapgaten, kistluiken, hijsinstallaties. Zouden een bepaalde interventie kunnen stimuleren of versterken.
	<i>Ruimtes wijzigen</i>	Op één na zijn alle wanden tevens gevels. Ruimtes kunnen het makkelijkst worden gewijzigd door vloeren te wijzigen. Dit betekent een ingreep op de constructie.
	<i>Gevel wijzigen</i>	Alle gevels hebben reeds vensters met een bepaalde esthetisch ontworpen of praktische indeling. Toevoegingen zouden overal kunnen worden gemaakt.
Toevoegen	<i>Dak gebruiken</i>	Praktisch onmogelijk om te gebruiken doordat het een schuin dak is. Verandering van materiaal, constructie is mogelijk.
	<i>Ondergronds</i>	Geen kelders aanwezig, geen gegevens beschikbaar over fundering. Ondergrondse ingreep is mogelijk.
	<i>Zijde</i>	Uitbreiding aan de zijde is vrijwel onmogelijk omdat het gehele kavel is volgebouwd. Aan havenzijde is ruimte op het kavel, aan de zijden liggen reeds de steeg en binnentuinen van andere kavels.
	<i>Boven</i>	Uitbreiding aan de bovenkant mogelijk, dan dient de kap aangepast te worden. Bij voorkeur bij het achterhuis, dat lager is dan het voorhuis.
	<i>Nieuwe façade</i>	Nieuwe façade is mogelijk; niet wenselijk, huidige façades zijn in beeld 'af'.

Bijlage 5. Architectonische kwaliteiten Pakhuis Harlingen

Architectonische kwaliteiten Pakhuis Harlingen

<i>Beeld</i>	In het beeld van het exterieur speelt de gevel aan havenzijde voornamelijk een grote rol, deze sluit goed aan bij het stadsbeeld. Het beeld aan het exterieur zou je 'compleet' kunnen noemen. Interieur is het beeld simpel en rauw, metselwerk en hout in het zicht, geen afwerking.
<i>Vorm</i>	Compositie uit twee pakhuizen. Verhouding breedte (7m) – diepte (42m) geeft het gebouw de vorm van een 'pijpenla'.
<i>Ruimte</i>	Lage ruimtes benadrukken de enorme diepte. Verdiepingshoogte op de verdiepingen kan beperkend zijn in herontwikkeling. Begane grond en onder de kappen zijn hierop een uitzondering. Diepte is beter te ervaren langs de steeg dan binnen; middengevel voorkomt dit.
<i>Oppervlakte</i>	Het totale aantal vierkante meter (1200 m ²) is relatief veel voor één functie. Een combinatie van meerdere functies verdient daarom de voorkeur.
<i>Organisatie</i>	Duidelijke scheiding in voor en achterhuis. Elk hebben eigen ingangen maar zijn verbonden op de begane grond. Op de verdiepingen heeft elk deel zijn eigen stijgpunten.
<i>Ontsluiting</i>	Twee ingangen achterhuis aan steegzijde, één ingang voorhuis aan havenzijde. Verbinding tussen voor- en achter op begane grond. Visuele verbinding op verdiepingen.
<i>Gebruik</i>	Het gebouw heeft altijd een opslagfunctie gehad.
<i>Licht</i>	In het voorhuis is er daglicht vanuit de steegzijde en de havenzijde, in het achterhuis vanuit de steegzijde en een binnentuin aan de andere zijde. Vanuit de steeg komt weinig daglicht op de lagere verdiepingen, vanwege de omliggende bebouwing. Daglicht is verder beperkt door de diepte en verdiepingshoogte.
<i>Constructie</i>	Eenvoudige constructie van houten balken op metselwerk muren. De balken werken samen met de vloerplanken als een schijf voor de stabiliteit. In het midden zijn de balken ondersteund met een onderslagbalk en kolommen. Het gebouw is zwaar gedimensioneerd vanwege zijn pakhuisfunctie.
<i>Comfort</i>	Comfort is laag. Geen isolatie en installaties aanwezig. Veel vensters hebben geen glas, maar alleen luiken.
<i>Veiligheid</i>	Vluchtwegen zijn beperkt. Houten balken zijn niet behandeld.
<i>Detail</i>	Simpele afwerking in de constructies. Originele kruiskozijnen en enkele ornamenten in natuursteen aanwezig.

Bijlage 6. Interventie-kwaliteiten grid toegepast op Pakhuis Harlingen

[illegible]

Bijlage 7. Pakhuis rederij Fairtransport. Programma van Eisen

Gespecificeerd voor Pakhuis Noorderhaven 106 & Roeperssteeg 2, Harlingen

Algemeen

Hoofdfuncties:

1. Afmeren, laden & lossen
2. Opslag
3. Winkel
4. Huisvesting
5. Werkplaats

Het gebouw moet aansluiten bij het imago van de Rederij, wat de slogan *From A to B emission free* heeft. Daarom dient het gebouw energieneutraal te zijn, of zijn eigen energie op te wekken. Dit kan met bewezen methoden en hoeft niet per definitie innovatief.

Hoofd functie	Ruimte	Oppervlakte
Haven	Ligplaats haven	420 m ² plaatsingsruimte
Opslag	Douaneveem	63 m ³
	Eigen magazijn	63 m ³
Winkel	Winkel	50 m ²
Huisvesting	Kapiteinswoning (3x)	100 - 120 m ² (totaal 360 m ²)
	Zeemansheim	120 m ²
Werkplaats	Tuigzolder	30 m ²
	Zeilmakerij	55 m ²
	Kabelgat	30 m ²
	Houtwerkplaats	130 m ² (lengte minimaal 23,5 m)
	Smederij	45 m ² (lengte minimaal 9 m)

I. Haven

Ligplaats voor het gebouw voor twee schepen (schepen kunnen langszij liggen, lengte van het langste schip is bepalend voor de afmetingen van de ligplaats, plaatsingsruimte **maximaal 420m²**). Informatie schepen:

Schoenerbrik *Tres Hombres*, 1943, Duitsland (plaatsingsruimte 192m²).

Lengte totaal:	32,00 m
Lengte waterlijn:	21,50 m
Lengte boegspriet:	6,35 m
Breedte:	6,00 m (op breedste punt)
Diepgang:	3,00 m
Verplaatsing:	126 ton
Laadvermogen:	50 ton
Laadruimte:	35 m ³
Vaargebied:	Atlantische oceaan (Europa, Caribische eilanden, Brazilië, Kaapverdische eilanden)

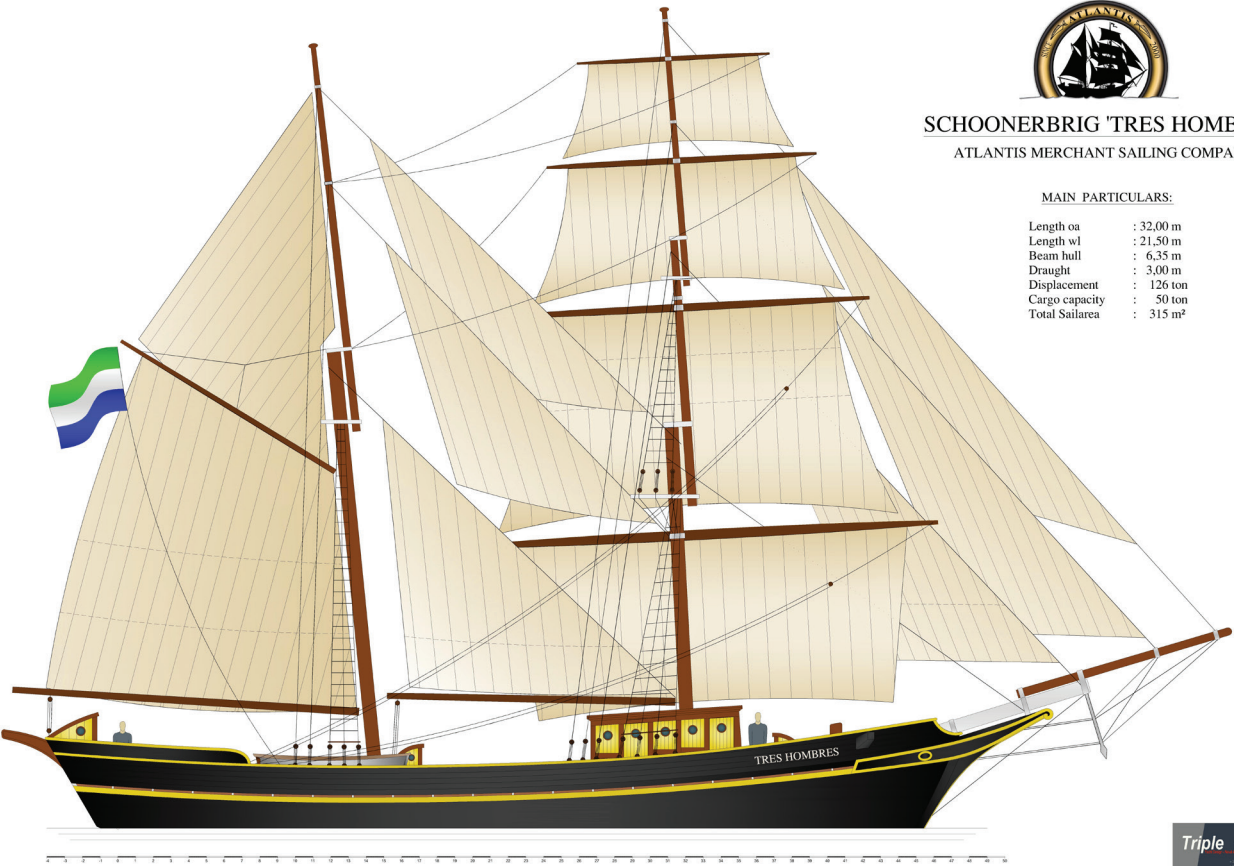
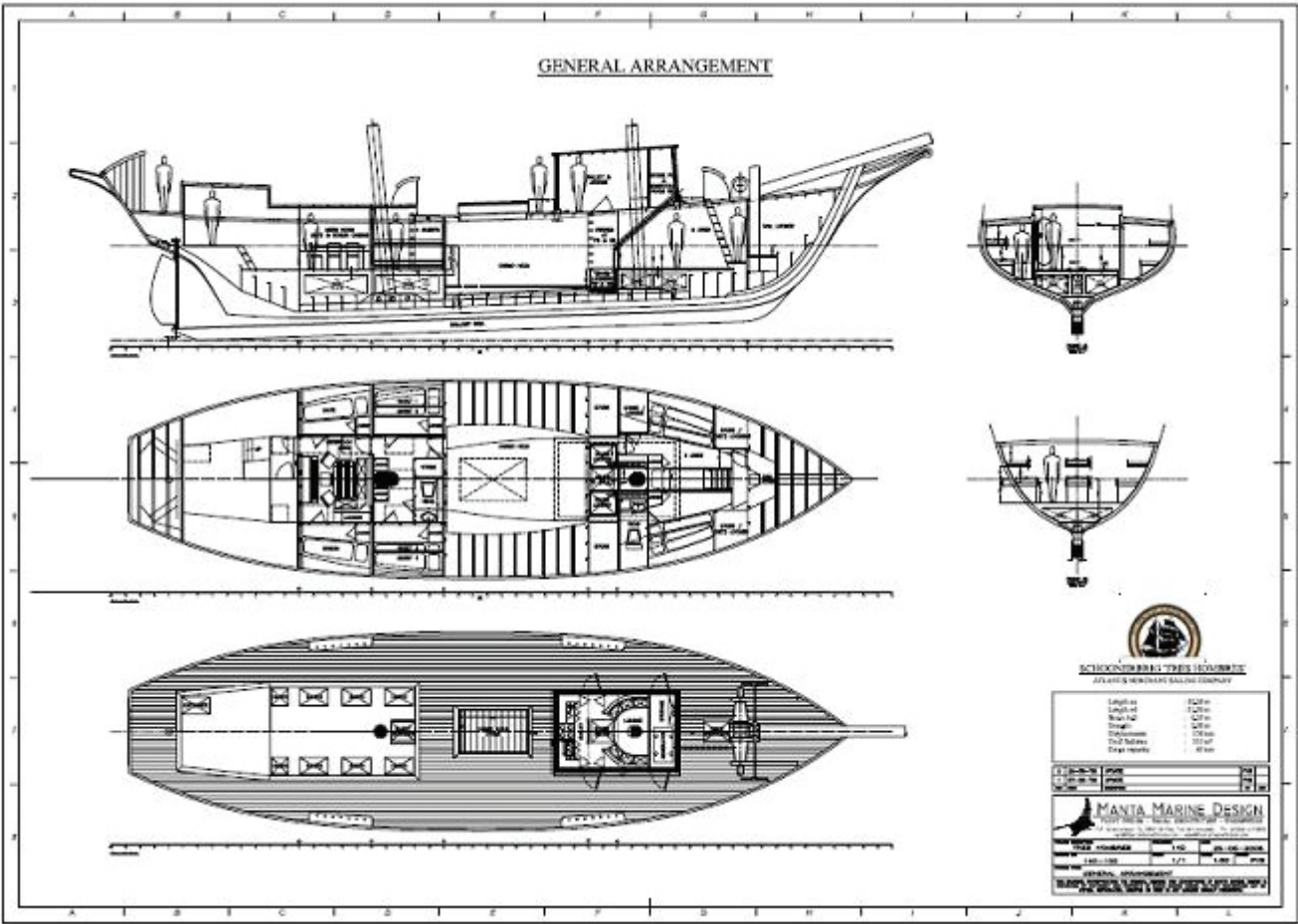
Kits *Nordlys IV*, 1873, Yarmouth, Isle of Wight. Opbouw romp: eiken spanten met vuren planken (plaatsingsruimte: 177,5m²).

Lengte totaal:	25,00 m
Lengte op dek:	20,00 m
Lengte boegspriet:	5,00 m
Breedte:	7,10 m (op breedste punt)
Diepgang:	3,00 m
Verplaatsing:	? ton
Laadvermogen:	48 ton
Laadruimte:	28 m ³
Vaargebied:	(Europese wateren) Duitsland - Noorwegen - Portugal - Engeland - Frankrijk - Duitsland.

Aantekeningen: ligplaatsen voor Noorderhaven 106 zijn momenteel bestemd als Jachthaven "De Noorderhaven" en worden beheerd door W.S.B. "De Leeuwenbrug bv".

Opbouw & zeilplan Tres Hombres

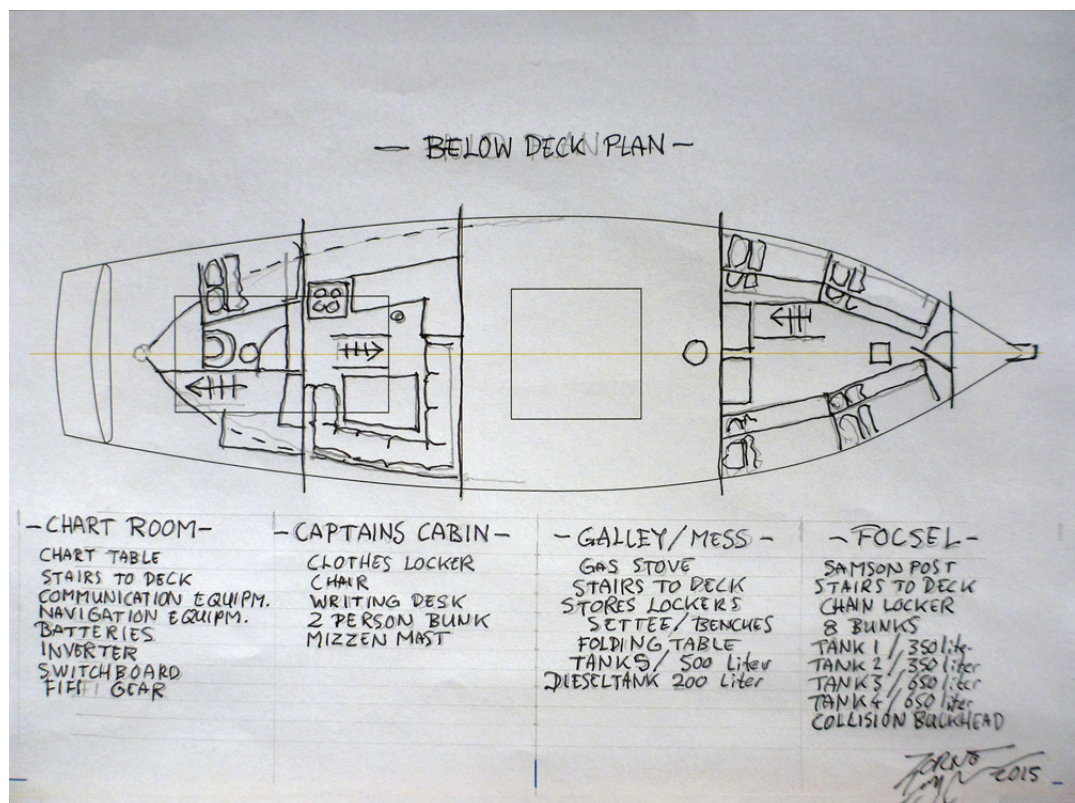
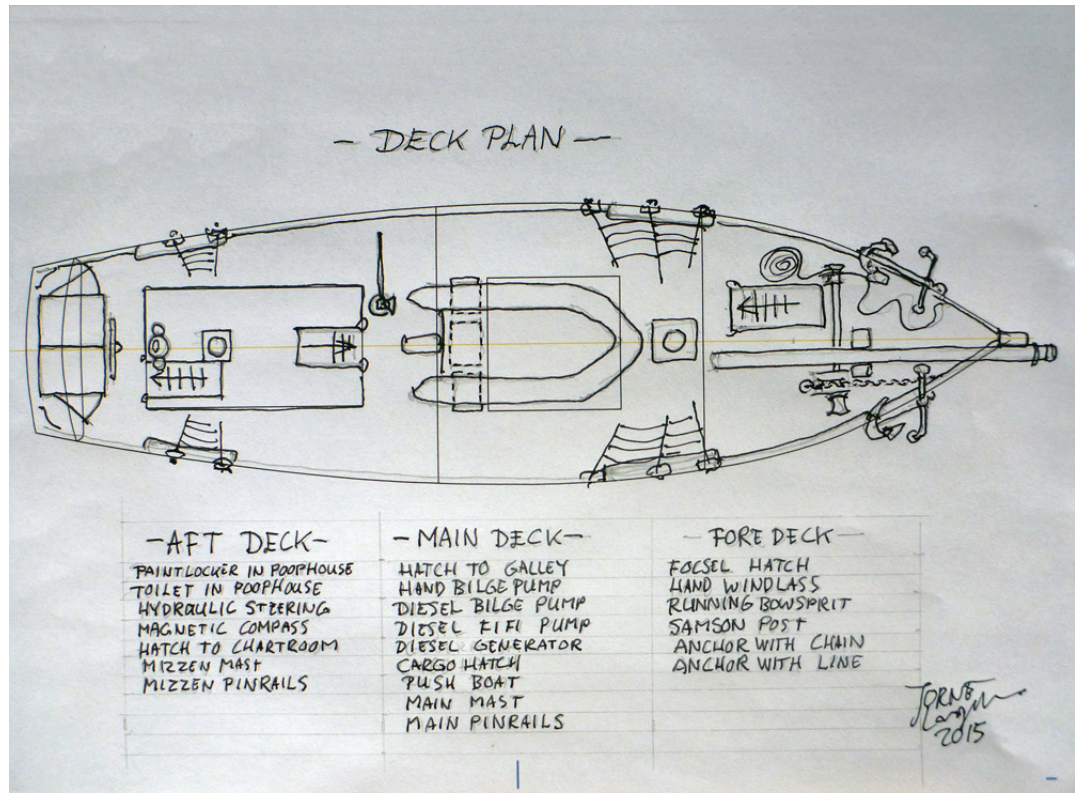
SCHOONERBRIG 'TRES HOMBRES'
ATLANTIS MERCHANT SAILING COMPANY

MAIN PARTICULARS:

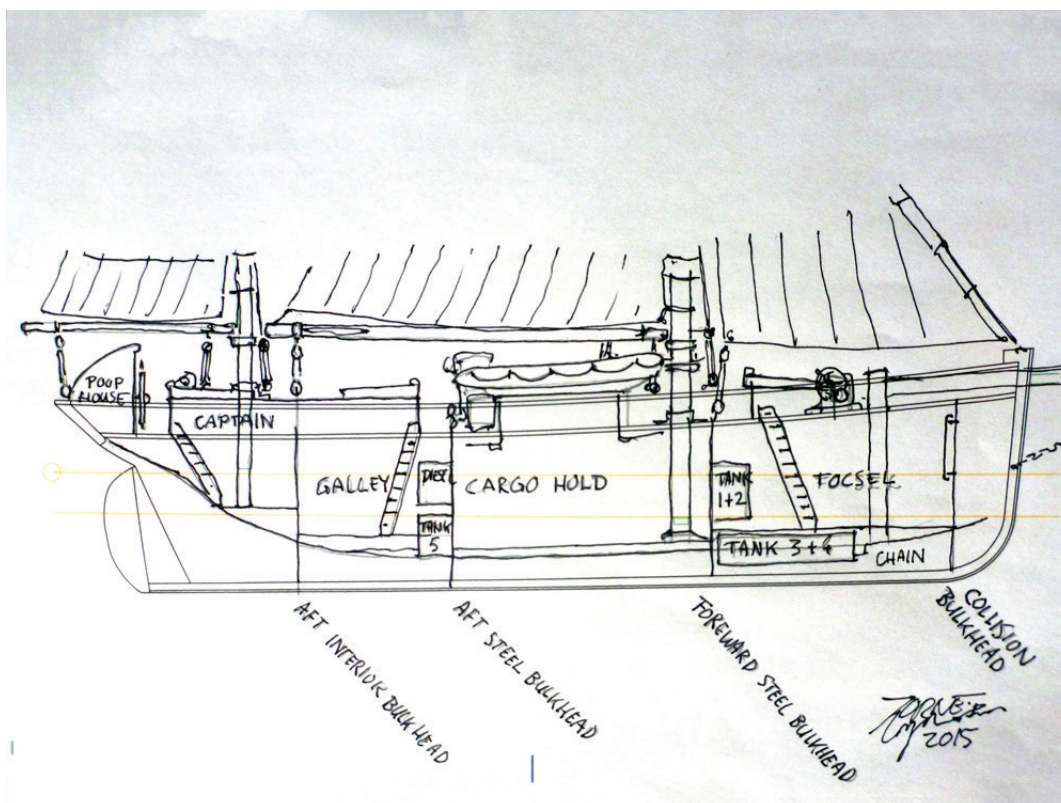
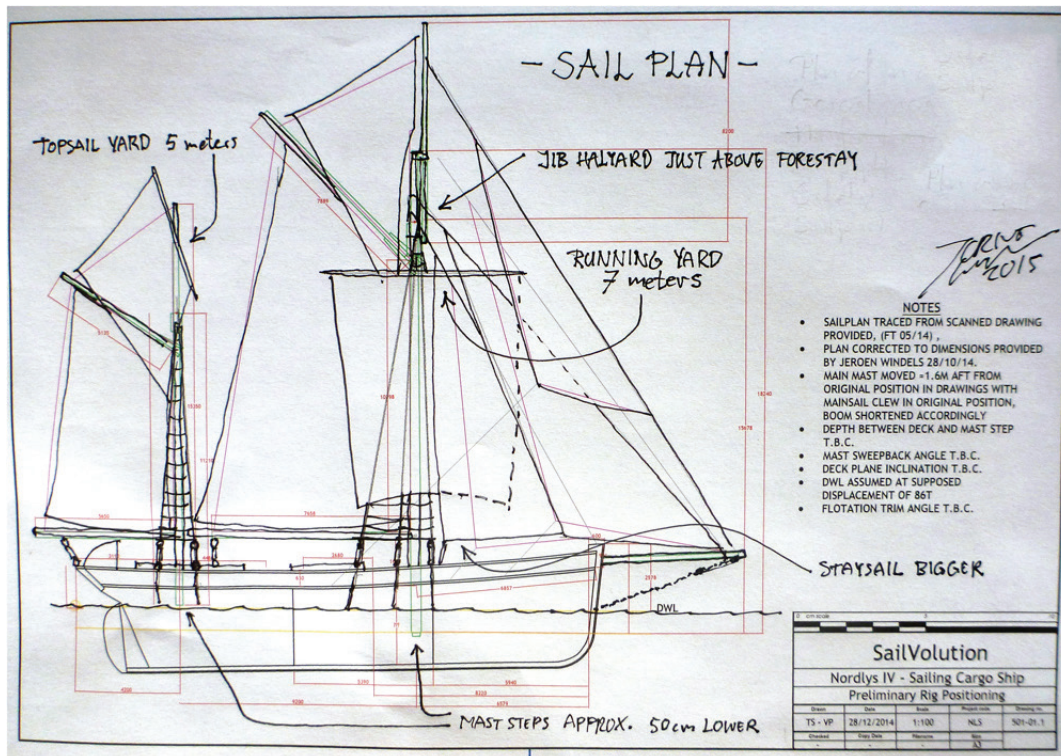
Length oa	: 32.00 m
Length wl	: 21.50 m
Beam hull	: 6.35 m
Draught	: 3.00 m
Displacement	: 126 ton
Cargo capacity	: 50 ton
Total Sailarea	: 315 m²

Opbouw & zeilplan Nordlys IV

Aanvaarroute Noorderhaven. Aankomst vanaf *Waddenzee* of *Van Harinxmakanaal*. De Noorderhaven is een getijhaven. Doorvaart door drie bruggen:
SAS-Brug (basculebrug. Keersluis, sluit bij 1,10m NAP)

Breedte: 16,00 m

Hoogte: 4,50 + NAP m

Diepte: 4,50 - NAP m

Prins Hendrikbrug (basculebrug)

Breedte: 8,70 m

Hoogte: 8,70 + NAP m

Diepte: 2,90 - NAP m

Raadhuisbrug (draaibrug)

Breedte: 8,40 m

Hoogte: 1,56 + NAP m

Diepte: 1,40 - NAP m

Aantekeningen: Tres Hombres heeft eerder deze route gevaren en in de Grote Sluis (voorbij Noorderhaven 106) gelegen. Nordlys is kleiner dan de Tres Hombres dus kan deze route ook varen. Beide schepen hebben geen motor dus dienen zeilend, gejaagd of gesleept te worden tot de afmeerplaats.

2. Laden & Lossen

Aan de kade moet ruimte tot laden en lossen van de schepen zijn. Ruimte voor het plaatsen van een mobiele kraan.

Bij voorkeur de steegzijde gebruiken voor het laden van het pakhuis: een nieuwe dynamiek toevoegen aan de steeg.

Mogelijkheden onderzoeken voor een (elektrisch aangedreven) smalspoor met bocht en wissel in het pakhuis.

Aantekeningen: momenteel zijn er bomen en parkeerplaatsen aan de kade. Steeg is openbare ruimte, een verkeersader voor fietsers en voetgangers en de ontsluiting tot een aantal gebouwen. Deze activiteiten dienen daarom niet (permanent) verhinderd te worden.

3. Opslag

De opslag van de verscheepte goederen. Er zijn twee soorten opslag:

Douaneveem. Een afsluitbare opslag die alleen voor de douane toegankelijk is. Hier worden de goederen opgeslagen totdat de invoerbelasting betaald is.

Magazijn voor opslag goederen ten behoeve van de winkel (zie punt 3) of andere verkoop.

De ruimten hoeven niet gekoeld te zijn: er worden alleen niet gekoelde producten verscheept. De mogelijkheden tot een koelcel dienen wel onderzocht te worden voor eventuele uitbreiding van producten die verscheept of in de winkel verkocht worden. Ook zouden biologische producten van lokale producenten opgeslagen kunnen worden. Producten die momenteel verscheept worden, zijn:

Rum:

- Tres Hombres rum, 18 jaar oude rum uit de Dominicaanse Republiek
- New Dawn rum

Chocolade:

- Cacaobonen uit de Dominicaanse Republiek
- Tres Hombres chocolade, met de verscheepte cacaobonen gemaakt door de Chocolate Makers in Amsterdam
- Chocolade van The Grenada Chocolate Company
- El Sauco chocolade
- Seaforth chocolade

Koffie:

- Rauwe koffiebonen uit de Dominicaanse Republiek
- Gebrande koffiebonen, door de Chocolate Makers in Amsterdam gebrand

Biologische wijn:

- Wijnhandel Rosforth & Rosforth, Kopenhagen
- Wijnhandle Xistowines, Bristol

Stokvis van Skrei, Porto

Ale van The Exeter Brewery, Exeter.

Gerookte vis en gerookt zeezout van Het Olde Ambaecht, Terschelling

Olijfolie

De totale laadruimte van beide schepen is **63m³**. De opslag dient daarom minimaal (exclusief verkeersruimte) **63m²** per opslag te zijn.

4. Winkel

Een winkel waarin de verscheepte(en eventuele lokaal geproduceerde biologische-dynamische) producten geëtaleerd en verkocht worden.

Bij voorkeur op begane grond aan voorgevel (zijde Noorderhaven)

De huidige houten voordeur voldoet niet in verband met de veiligheid en het comfort in de winkel. Er dient een nieuwe ingang gemaakt te worden.

Winkel moet in verbinding staan met het magazijn (zie punt 2).

Toilet voor personeel (kan gedeeld worden met sanitaire ruimte punt 5).

Oppervlakte: **50m²**

5. Huisvesting

Het pand dient huisvesting te geven aan schippers en bemanning in tijden dat het schip stil ligt voor onderhoud of geladen wordt. En zijn twee type woningen:

Kapiteinswoning (x3) voor vier personen (kapitein en eventueel gezin)

- Woonkamer
- Keuken
- Eetkamer
- Grote slaapkamer
- Kleine slaapkamer (x2)
- Badkamer met toilet
- Toilet
- Berging & installaties
- Entree
- Eigen voordeur, ontsluiting mag via portiek

Drie woningen van 100-120 m², totaal: 300-360m²

Zeemanshuis voor zes personen bemanning.

- Kleine slaapkamer (x6)
- Keuken
- Eetkamer
- Woonkamer
- Badkamer met toilet (x2)
- Berging & installaties
- Entree
- Eigen voordeur, ontsluiting mag via portiek

Één woning, totaal: 120 m²

Aantekening: zeemanshuis kan wanneer de schepen onderweg zijn in gebruik genomen worden als B&B

6. Werkplaats

De werkplaats is de ruimte voor de opslag en het onderhoud van de schepen en tuigage (scheepsonderdelen als de masten, ra's en stegen, giek en gaffels, zeilen en het staand en lopend want en het rondhout om het schip te laten bewegen of ankeren). Hierin worden vier hoofdmaterialen onderscheiden: metaal, hout, kunststof zeildoek, en touwwerk van kunststof- of natuurvezel. Dit vraagt om de volgende ruimtes:

Tuigzolder (opslag zeilen): **30m²**

Zeilmakerij met naaimachine, er moet ruimte zijn om het onderlijk van een driehoekig zeil uit te spreiden of het lijk tussen hals- en schoothoek van een vierhoekig zeil. Het onderlijk van de bezaan van de Tres Hombres is maatgevend: 8,5 m. Genomen de breedte van het pand (6.5m) geeft dit een ruimte van minimaal: **55m²**

- Gecombineerd met tuigzolder

Een kabelgat voor de opslag van kabels en touwwerk opdat deze niet verknoopt raken: **30m²**

Houtwerkplaats: **130m²**

- Activiteiten: zagen, schaven, schuren, lijmen en schilderen
- Apparatuur: lintzaag, kolomboormachine, draaibank, formaatzaag, vandiktebank, vlakbank, werkbanken.
- Ruimte om lang rondhout te bewerken. Lengte van 23,5 - 26m is ideaal.
- Gemakkelijk bereikbaar vanaf de schepen

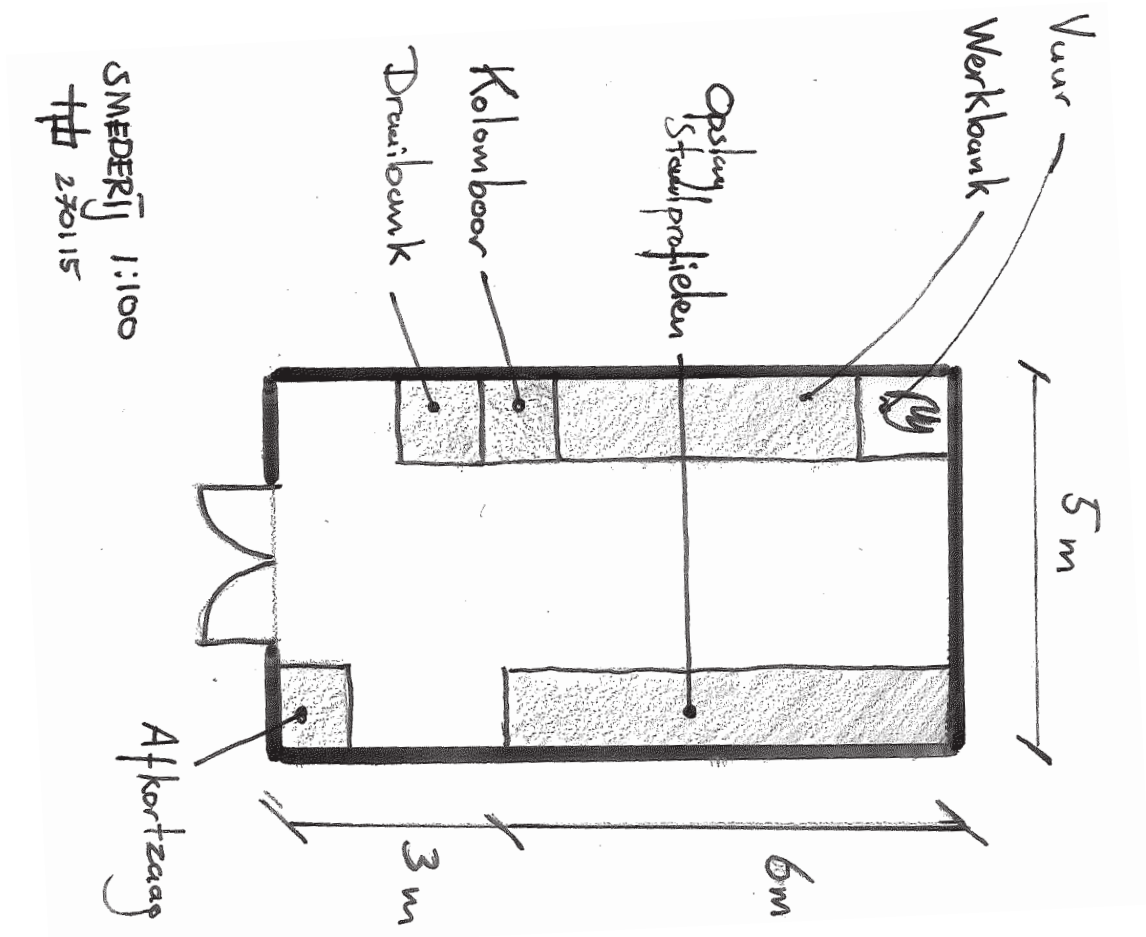
Smederij: **45m²**

- Activiteiten: lassen, slijpen, smeden.
- Apparatuur: werkbank, kolomboor, draaibank, afkortzaag
- Smeedvuur
- Ruimte om staalprofielen (standaardlengte 6m) op te slaan en te kunnen afkorten op elke gewenste maat: $6+3 = 9m$ lengte

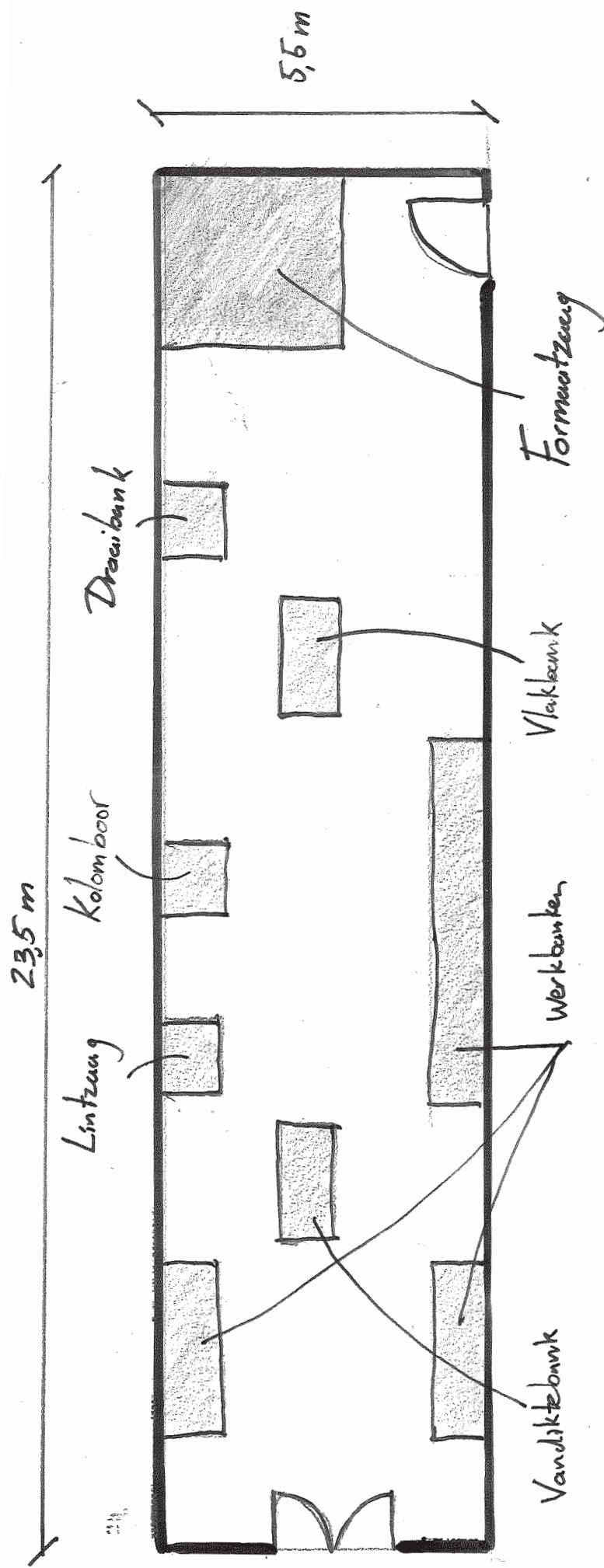
Sanitaire ruimte met toilet en douche.

Aantekeningen: Houtwerkplaats en smederij dienen gescheiden te worden in verband met brandgevaar.

Activiteiten werkplaats kunnen eventueel langs de kade, maar niet in de steeg vanwege stof en gevaarlijke elektrische apparatuur op een doorgaande weg.

HOUTWERKPLAATS 1:100

HP 270115

Oppervlakteberekening PvE gecombineerd met Noorderhaven 106 & Roeperssteeg 2

		Lengte (m)	breedte (m)	m2	Hoogte (m)	m3	Aantal	Totaal
1. Haven								
Afmeren	ligplaats Tres Hombres	32	6	192			1	369,5
	Ligplaats Nordlys	25	7,1	177,5			1	419,2
Laden & lossen	smalspoor steeg		4,5					
	Kraan	2	1	2	2	4	1	2
	ruimte kade							
2. Opslag goederen								
	Douaneveem	9,6923076923077	6,5	63		63	1	63
	Eigen opslag	9,6923076923077	6,5	63		63	1	63
3. Winkel	Winkel	7	7	49			1	49
4. Wonen								
Kapiteinswoning (4 personen)								
	Woonkamer	3,75	4,80	18			3	54
	Keuken	3	2,4	7,2			3	21,6
	Eetkamer	2,7	3	8,1			3	24,3
	Slaapkamer	3,35	3,3	11,055			3	33,165
	Slaapkamer klein	1,80	3,65	6,57			6	39,42
	Badkamer	2,4	1,6	3,84			3	11,52
	Toilet	1,2	1,6	1,92			3	5,76
	Berging & Installaties			10			3	30
	Entree			10			3	30
	Verkeersruimte			10			3	30
	Totaal per woning	13,336153846154	6,5				86,685	
	Totaal	43,040769230769	6,5				279,765	
Zeemansheim (6 personen)								
	Slaapkamer	1,8	3,65	6,57			6	39,42
	Keuken	1,75	4,5	7,875			1	7,875
	Eetkamer	2,7	3,7	9,99			1	9,99
	Woonkamer	3,75	4,80	18			1	18
	Badkamer	2,4	1,6	3,84			2	7,68
	Berging & Installaties			10			1	10
	Entree			10			1	10
	Verkeersruimte			10			1	10
	Totaal						112,965	
5. Werkplaats								
	Zeilnakerij	8,5	6,5	55,25			1	55,25
	Tuigzolder	5	6,5	32,5			1	32,5
	Werkplaats	26	5	130			1	130
	Smederij	9	5	45			1	45
Totaal								1621,18
Totaal intern								830,48
Verkeersruimte (+10%)								83,048
Netto Vloeroppervlakte								913,528
Installaties & leidingen (+5%)								41,524
Totaal bruto								955,052